

ВЕСТНИК Литературен ВЕСТНИК

„У нас, в Аушвиц“: Холокостът и полската литература

Авторите в броя:

- Тадеуш Боровски
- Зофия Налковска

Критически текстове на:

- Хенрик Гринберг
- Пшемислав Чаплински

● Славомир Бурила

- Аркадиуш Моравец
- Марта Бриш

Концентрационният лагер
Аушвиц-Биркенау (1945).
Източник: Biblioteka Narodowa
(взето от Polona.pl,
public domain)

ПОЛСКИ
ИНСТИТУТ
СОФИЯ

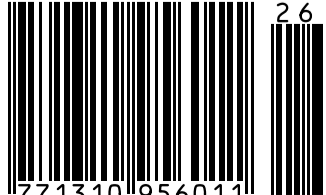
Броят се издава
с любезната
подкрепа
на Полския
институт в София

НАЦИОНАЛЕН ФОНД
КУЛТУРА

Броят се издава с подкрепата на НФК

ISSN 1310-9561

9 771310 956011

В ПОСЛЕДНИТЕ ГОДИНИ полските броеве на „Литературен вестник“ се обръщат към паметта за някои от най-тъмните и трагични моменти от историята на миналия век и отбелязват годишнините от такива събития като въстанието във Варшавското гето (1943), Варшавското въстание (1944) и освобождаването на концентрационния и екстерминационния лагер Аушвиц-Биркенау (1945). Тази болезнена хроника бележи полската колективна памет, като литературата активно участва в опита за осмисляне на миналото, за справяне с травмата и споделянето на междупокolenчески опит.

Началото на полската литература за Холокоста е поставено още в годините на нацистката окупация на страната. Според полския литературовед Владислав Панас в нейното създаване са вписани две съдби и два различни опита – еврейския и полския. В написването ѝ участват, от една страна, „жертвите-свидетели“, чрез чието творчество „полската литература непосредствено се отваря към еврейската перспектива към Холокоста“. От другата страна е „опитът на не-евреина, на онзи „беден християнин, гледащ гетото“ от стихотворението на Нобеловия лауреат Чеслав Милош. Сред тези писатели се нареждат някои от най-забележителните полски творци на XX век – като Милош, Йежи Анджейевски, Тадеуш Ружевиц, Тадеуш Боровски и Зофия Налковска¹. Настоящият брой на „Литературен вестник“ се фокусира върху емблематични творби на последните

двама автори – лагерната проза на Тадеуш Боровски (1922–1951) и „Медальони“ на Зофия Налковска (1884–1954). Почти отсъстващи от българската рецепция до този момент, тези прозаически текстове представляват едни от най-ранните и важни литературни изображения на Холокоста, както и разтърсващи свидетелства за трагедията на жертвите на хитлеризма. Въпреки общата тема между двамата автори има и редица разлики; отличават ги стилът, наративните похвати, както и повествователната перспектива – на юношата, оцеляла от Аушвиц-Биркенау, и на зрялата писателка, която след войната участва в разследването на нацистките престъпления в Полша. Отсъстващото, почти лишено от коментар повествование бележи „Медальони“ на Налковска, в които прозвучава гласът на оцелелите жертви и свидетелите, докато Боровски разкрива механизмите на терора и влиянието му върху всеки затворник с убеждението, че „не може да се пише безлично“ за Аушвиц, защото оцелелите трябва да дадат свидетелство от лагера и да застанат в защита на умрелите... И в този смисъл, литературните творби в настоящия брой на „Литературен вестник“ са едновременно художествени изображения на Холокоста – ужасяващи и шокиращи, тествачи границите на изразимото в сблъсъка с неназовимото, но и *нехудожествена* истина (Хенрик Гринберг), свидетелство за жертвите и предупреждение за бъдещите поколения.

¹ Panas, W. Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej. Lublin: Wydawnictwo Dabar, 1996, pp. 99–101.

Холокостът в полската литература*

Хенрик Гринберг

„Не чувствам, че имам правото и силите да обхвамна с мисъл мъченичеството на еврейския народ. [...] Нямам в себе си такава сила на духа, за да мога обективно, категорично да си представя съдбата на евреите, затворени в гетото и депортирани към газовите камери [...]. Не мога, безпомощен и ужасен съм, колкото пъти си спомня за най-ужасяващото нещо, откакто съществува нашата планета“. Това пише през 1945 г. Юлиан Пшибош, очевидец, който разбира безпрецедентността на Холокоста и в същата тази декларация подчертава, че „хитлеристите дори искат да отнемат на избитите евреи смисъла на смъртта им...“. Тогава поетът задава риторичен въпрос: „Кога ще обгърнем с мисъл, кога ще изгържим този морален ужас?“.

На полските земи не се е случвало по-значимо за човечеството събитие, по-важен опит. Колкото по-скоро полската литература го осъзнае, толкова по-добре за нея и изобщо за полската култура, защото и в историята на цяла Европа няма по-важно събитие, не е сигурно дали е имало и в историята на цивилизацията. Може да го сравним с такива повратни точки като Моисей, християнството, откриването на парната машина, но трябва да подчертаем, че това е повратна точка в *обратната* посока.

По темата за Холокоста полската литература има по-големи постижения от „суперсилите“, т.е. руската и американската литература, от такива амбициозни литератури като чехословайската и югославската, от стари майстори като английската, френската и италианската. В това отношение полската литература може да конкурира еврейската, но нейните постижения не са достатъчни, защото от нея се изисква значително повече, както от очевидеца, който се намира в епицентъра на най-голямото престъпление в историята. Полският писател не изпълнява своята задача, не реализира своята мисия, докато не вземе предвид тази голяма тема, не заеме позиция и не се изкаже за най-важното, за което си спомнят той и неговите близки. Разбира се, това не означава, че всеки писател трябва да пише за Холокоста. Всеки писател има своя собствен свят и концентрира вниманието си върху него, но светът след Освенцим¹ има други измерения, други отправни точки и това трябва да бъде взето предвид в истинската литература. Не само полската. Полските писатели са натоварени с огромна отговорност, особено днес, когато не само хитлеристите искат да отнемат на евреите дори смисъла на смъртта им. Да видим как в перспектива изглежда извършеното досега. Като очевидец на Холокоста полската литература реагира на този нов за човека опит, без да има необходимите изразни средства и без веднага да си даде сметка за размерите и обхвата на катастрофата. Затворени в гетата и скривалищата, полско-еврейските поети опитват традиционните средства като ирония и сатира, но много от тях бързо обръщат внимание на ключовата промяна в човешката съдба още преди ликвидацията на гетата и „окончателното решение“. Промяната е видима преди всичко в обезценяването на човешкия живот в сравнение с ценността на предметите. [...]

Зофия Налковска предлага нови изразни средства в прозата. Още в написания по време на войната разказ „Гробищната жена“, който по-късно влиза в „Медальони“, впечатляват необичайната сдържаност на всички литературни средства и пестеливостта на думите. Налковска също така уцелва същината на въпроса, като представя амбивалентността на човешките чувства и моралното обръкване в лицето на това ново явление. Жената, която пази гробището край стената на догарящото гето, признава, че преживява

* Редакторите на броя изказват специална благодарност на автора за позволеното за превод на фрагмента от книгата „Нехудожествена истина“.

¹ Авторите от различни поколения използват наименованията „Освенцим“ или „Аушвиц“, както и „Бжежинка“ и „Биркенау“ по отношение на концентрационния и екстерминационния нацистки лагер, понякога синонимно. В критическите и художествените текстове е запазена тази специфика; бел. прев.

КОНКУРС

Организаторите на националната среща на любителите на фантастиката „Булгакон 2025“ обявяват конкурс за фантастичен разказ на тема „Светлото бъдеще, за което всички ние мечтаем“ с подтема „Фантастичният Пазарджик“.

Изпращайте своите разкази на български език (doc, docx, odt или rtf) до 15 юли 2025 г. на адрес: bulgakonkonkurs@gmail.com

Обем на разказите: между 1500 и 3000 думи

Първа награда – 300 лв.;

Втора награда – 200 лв.;

Трета награда – 100 лв.

Всеки автор може да участва с едно произведение, което не е публикувано под никаква форма.

Конкурсът се провежда с подкрепата на Младежки дом – Пазарджик.

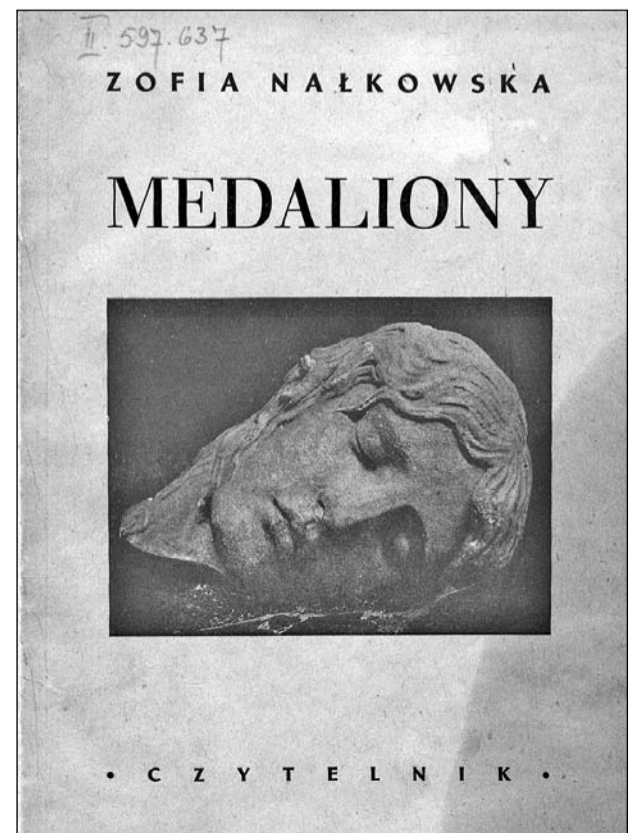
Допълнителните условия на конкурса може да откриете на: www.bulgakon.org

тежко цдвациите от другата страна на стената викове и плач и че ѝ е жал за загиващите, но веднага допълва с антисемитски коментар: „За нас е по-добре, че немците ще ги избият. Те ни ненавиждат повече и от немците [...] само ако немците загубят войната, евреите ще вземат и всички ни ще избият [...] дори самите немци го казват. И по радиото казаха...“. Повествователката, която може да бъде идентифицирана с авторката, коментира, че „тази вяра [на гробищната жена, Х. Г.] ѝ беше необходима за нещо“. Няма обяснение за какво, но следва да се предположи, че за психическа хигиена. В своята амбивалентност на чувствата гробищната жена веднага след този антиеврейски коментар признава: „Най-лошото е, че за тях няма никакво спасение [...]“. На място убиват тези, които се отбраняват. А тези, които не се защитават, извозват с автомобили пак на смърт“. Гробищната жена плаче, докато разказва за евреите, които скачат от високите етажи на горящите сгради. В заключение повествователката заявява, че в съзнанието на гробищната жена „събитието така се е смесило с коментара, че е загубило своята действителност“.

В „Гробищната жена“, написан преди Налковска да познае целия кошмар на Холокоста, все още се забелязва – въпреки цялата сдържаност на литературните средства и самия език – традиционната склонност да се коментира. Тези коментари са минимални, обаче ги има, макар че най-важният от тях е може би именно почти неволното твърдение за вредата от коментара, който в такава ситуация като Холокоста често води до „загуба на действителността“.

Проблемът за моралното обръкване е тема и на други текстове от сборника „Медальони“, които са автентични разкази, нов тип белетристика, лишена от литературна фикция, но все пак белетристика. В разказа, озаглавен „При железопътната линия“, еврейската жена изскача от влака, ранена е и не може да се движи, лежи, обградена от минавачите, които не знаят какво да предприемат. Възрастна жена ѝ носи мляко. Еврейката се обръща към млад мъж, за да ѝ донесе някакво обезболяващо от аптеката, предлага му пари, но младият човек ѝ отказва да отиде до аптеката и се съгласява най-много да донесе водка и цигари (може би защото носенето на лекарство означава предоставяне на помощ, което е забранено от немците, докато носенето на водка и цигари не е толкова очевидна помощ? – липсва обяснение или коментар). Възрастната жена би искала да заведат еврейката в някакво скривалище, но знае, че това е невъзможно посред бял ден, докато всички гледат. Тази ситуация продължава няколко часа, хората цдят и си отиват. Еврейката, която разбира, че мъжът ѝ, както и всички, които са избягали с нея от влака, са били убити, се обръща с молба към двама полицаи в сини униформи² да я застрелят. Полицаяте се колебаят и тогава младият човек, който е донесъл водката и цигарите, предлага своите услуги, взема пистолет от единия от полицаяте и стреля – на фона на неодобрението на свидетелите. Няма обяснение за тази постъпка. Най-много може да се допусне, че го е направил от лобопитство. В този случай Налковска се въздържа от каквото и да е коментар и така ще постъпва във всички „Медальони“, писани след войната под влияние на това, което е видяла и чула, докато изпълнява своите задължения в Главната комисия по разследване на хитлеристките престъпления.

² Синя полиция (*Granatowa Policja*) – наименование, произхождащо от синия цвят на униформите на полската полиция на Генералното губернаторство, създадена по заповед на Ханс Франк; бел. прев.

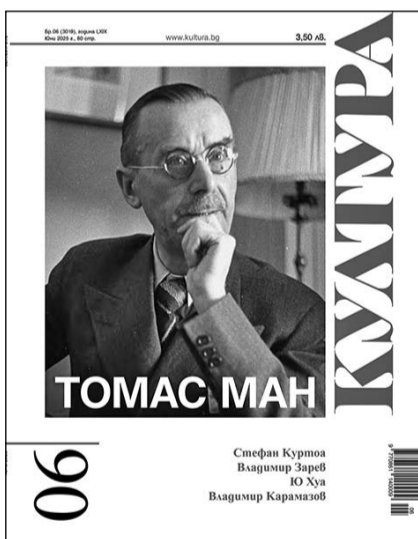

Корицата на „Медальони“ (изд. „Czytelnik“, 1946) на Зофия Налковска. Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

Християнство и култура, бр. 202

Тематичен център на новия брой 202/Пролет на списание „Християнство и култура“ е 1160-та годишнина от покръстването на българите. На този проблем е посветена и редакционната статия на Калин Янакиев *Покръстването на българите. Критика на късните рефлексии върху избора на св. княз Борис*. Втори тематичен кръг в броя е рубриката „Християнство и истина“, където са включени текстовете на Димитрина Чернева *Тринитарната терминология на блаж. Августин*, на прот. Сава Кокудев *Необогомислство и другост в амартологичен ракурс*, както и статията на Величко Тезгяхов *Еклезиялогията в богословските възгледи на св. Максим Исповедник*. В рубриката „Християнство и история“ са представени статиите на Момчил Методиев за *Левкийски епископ Партений през погледа на Държавна сигурност*, на Георги Капривев *Преди Дънс Скот и Георги Схолар: безалтернативна ли е схемата „действително – мисловно“*, и на Александър Смочевски *Историческо познание и методология на историческото познание според прот. Георги Флоровски*. Темата „Християнство и философия“ присъства с *Предговора на Карл Ясперс към книгата Великите философи*, а в рубриката „Проблеми на православие“ са включени текстовете на Александър Солдатов *Териториална на Мълчащата църква* и на митр. Григорий (Папатома) *Етапи на формиране на отношенията Църква – държава и държава – Църква*. Броят завършва с темата „Християнство и изкуство“, където е представена статията на Христо Трендафилов *Небето и човека* и анализът на Слава Янакиева *Някои аспекти на средновековната църковна драма*. Списанието е илюстрирано с творби на Изната Василева.

Сто и петдесет годишнината от рождението на Томас Ман е темата на брой 07 на сп. „Култура“. „Велик майстор на иронията“ – така го определя преводачът Любомир Илиев, в чийто превод в броя ще откриете и някои непубликувани радиообръщения на писателя („Германци, чуйте ме“), четени по време на Втората световна война по Би Би Си, които за първи път излизат на български език. И още: фрагменти от Исак Паси за „Тайната на Вълшебната планина“, както и лекцията на египтолога Ян Асман „Томас Ман: откриването на Изтока“ (2022). Интервюта в броя: френският историк Стефан Куртоа за „света на Путин и рецидивите в историята“; литературоведът Глеб Морев за новата руска литература в емиграция; писателят Владимир Зарев за „властта като природен феномен“; китайският писател Ю Хуа за „усещането за чужда болка“. И още: Диана Андреева и Янина Танева за достъпа до култура; Малин Кръстев за „преоткриването на публиката“; черногорският поет и композитор Рамбо Амадеус за „груповата терапия“. Фотографиите в броя са на Владимир Карамазов, а разказът „Бял пластир“ е на Здравка Евтимова.

От този момент коментарът на Налковска е именно липсата на коментар, мълчанието, онемяването в лицето на опит, толкова нов за човешкия разум, че литературата и изобито езикът не могат да изразят това, което преживяваме. Налковска не третира Холокоста като проява на някакво метафизично зло, ирационална пропаст в човешката природа или дело на ирационални създания. В разказа „Възрастните и децата в Освиенцим“ авторката дава да се разбере, че хитлеристкото престъпление има рационални политически и икономически цели, доказателство за което е практичността, с която е било организирано: неструваща много акция, която носи печалби под формата на безплатна работна ръка и конфискувана собственост. Налковска изброява: „По вагоните пътували цели сандъци с очила, часовници, пудриери, четки за зъби – всичко имало своята стойност. Използвали изгорените кости за тор, мазнината – за сапун, кожата – за кожени изделия, косите – за матраци. Това била само страничният продукт на гигантското гържавно предприятие, което за няколко години донесло неизброими доходи“³. Писателката представя Хитлер именно като практичен организатор и посочва, че „в неговото седалище в Берхтесгаден са намерени стотици хиляди лири стерлинги във валута на двадесет и шест гържави“. Практичната страна на престъплението е подчертана и в разказа „Доктор Шпанер“, където на въпроса дали г-р Шпанер е бил способен на това да използва мазнините на избитите затворници за сапун двама немски експерти отговарят утвърдително, като обясняват: „Германия изпитваше тогава голяма липса на мазнини. Следователно с оглед на икономическото състояние на страната и на благото на гържавата е можел да се съгласи с това“, а освен това се е знаело, че г-р Шпанер е „дисциплиниран член на партията“, следователно със сигурност би направил това, ако е получил такава заповед. Във всеки случай Налковска очевидно подминава ирационалния аспект, който придружава това „рационално“ престъпление.

Регистрирайки свидетелствата на оцелелите („Двойра Желъна“ „Човекът е силен“), Налковска ограничава своята намеса до минимум, макар че – както забелязва Кажимеж Вика – „тези страдания са се случили на хора, които дори не умеят да говорят за преживения ужас“. Както вече са посочили много литературоведи, Налковска се крие зад протагонистите. Нейната работа се ограничава до селекцията и обединяването на сурови, често неумели изречения, които слуша, и именно по този начин получаваме много жив и въздействащ портрет на простата еврейска жена, която в заключение признава, че е оцеляла само за да остави своето свидетелство: „да разкаже всичко така, както го казвам сега на Вас. Нека целият свят знае какво правеха те“. Налковска приема това присърце и се старае колкото може по-истинно да представи такива свидетелства, заедно със стила на протагониста, в който може да се крие важна психологическа истина. И така, за разлика от „Двойра Желъна“, оцелелият, който разказва в разказа от „Медальони“, озаглавен „Човекът е силен“, макар да е също необразован, говори тържествено, сякаш речитира свещен текст. В „Медальони“ винаги обаче се говори по притихнал начин, като на гробище, и мълчанието е изтънено с паузи, които са много, сякаш своеобразен аккомпанимент. Както подчертава Хелена Заворска, по този начин Налковска иска да посочи и да припомни на света, че мълчанието е придружавало това престъпление. Заворска

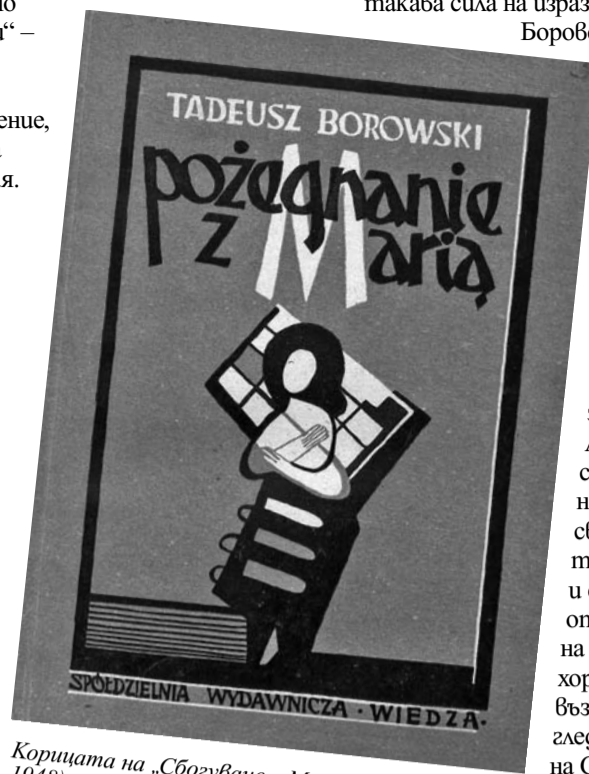
³ Прев. Маргарета Григорова, вж. текста на с. 16 в броя; *бл. прев.*

отлично назовава изключително събржания стил на „Медальони“ – „невидим“.

Налковска показва човешките черти на огромното престъпление, без да се отпада на анализи и да търси историческа информация. Излага истината такава, каквато я открива в изводите на комисията, разкрива нейната повърхност и накрая достига до извода, че цялата истина е на повърхността: вагоните, натоварени с куфари, систематичността, икономичността. Сякаш няма ирационална страна. Показва психологията на престъплението от гледна точка на неговите последици, а не на причините, а умее да предаде тази истина с майсторска и въздействаща лаконичност, например в сцената от Освиенцим, в която в този аспект е надминала Боровски: „Доктор Епщайн, професор от Прага, когато една топла лятна сутрин минавал по улицата между блоковете в Освиенцим, видял две малки деца, все още живи. Седели на пясъка и местели по него някакви пръчици. Той спрял при тях и ги попитал: – Какво правите, деца? Отговорът бил:

– Играем си на палене на евреи“.

Налковска иска само да представи истината и ничии разкази за Холокоста не са по-истински, ничий разказ не е по-добро свидетелство за истината. Намира също най-добрия до този момент начин да пише по темата – без коментари. Там, където опитва да коментира, почти винаги се прокрадва грешка. Например: изтреблението на евреите не е изобито „практична“ акция дори от гледна точка на хитлеристите. Тя е причинена от тяхната обсебция и затруднява, а не улеснява воденето на войната и поддържането на военния и полицейския контрол. Главният и най-директен коментар на Налковска за Холокоста, който се появява като мото на нейните „Медальони“ – „Хора на хората подготвили тази съдба“ – е най-голямата грешка. Този коментар е отречен от оголената истина, която е отлично разкрита в отговора на децата от Освиенцим, които все пак казват „Играем си на палене на евреи“, а не „Играем си на палене на хора“. Истинското мото към „Медальони“ е „Хора на евреите подготвили тази съдба“. Тадеуш Боровски избира метода на въздържане от коментар и максимална оскъдност на средствата, за да разкрие истината в цялата ѝ отблъскваща и ужасяваща оголеност, без литературни украси, тъй като в литературата, за която говорим, става въпрос преди всичко за нехудожествена истина. Обаче за разлика от липсата или „невидимостта“ на стила при Налковска, Боровски категорично въвежда свой стил, който е „лаконичен, леден и брутално директен“, както го определя Алфред Алварез. Този стил се оказва успешен, защото никога преди това не успява да представи опита от Освиенцим с

Корицата на „Сбогуване с Мария“ (изг. „Wiedza“, 1948) на Тадеуш Боровски. Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

такава сила на израза като Боровски. Алварез твърди, че Боровски „регистрава голите факти ясно, остро и без коментар“ и „осъжда, пропускайки осъждането“. Също както „Медальони“ на Налковска, разказите на Боровски – както забелязва Алварез – „са оградени от морално мълчание, като паузата, която настъпва след вика“. Налковска и Боровски регистрират това, което виждат и слушат, в състояние на изненада, в шок, който не позволява литературна свобода, който диктува именно такъв, а не друг запис. Обаче, въпреки твърденията на Алварез, при Боровски има коментари, само че извън материала, не при събитията, а в отделни дописки, своеобразна кошмарна дигресия. В тези коментари Боровски абстрахира и едновременно търси за Освиенцим отправна точка: „Ако паднат стените на бараките, хиляди смазани, потиснати хора на норовете биха увиснали във въздуха. Това би била по-ужасяваща гледка от средновековните картини на Страшния съд“. Отправна точка е и Античността: „Тази Античност, която е огромен концентрационен лагер“. На това място Боровски ясно търси сравнение за концентрационния лагер в Освиенцим, а

не за екстерминационния лагер, за който няма никаква отправна точка. Коментарът е дълъг параграф за вредата от надеждата, която „кара хората апатично да вървят към газовата камера, кара майките да се откъсват от децата си, жените да се продават за хляб и мъжете да убиват хора [...]“. Никога в човешката история надеждата не е била по-силна от човека, но също така никога не е причинявала толкова зло, колкото в тази война, колкото в този лагер. Не бяхме научени да се отърсваме от надеждата и затова умираме в газа“. Коментарът на Боровски понякога е дори така отделен от материала, че авторът трябва да му придобие формата на постскриптим, както в случая на послеписа за моралния хаос и психическия синдром, причинен от Холокоста, в който повествователят признава, че за да възвърне психическото си равновесие, би трябвало да убие няколко души, „за да успокои лагерния синдром, комплекса от сваляне на шапката, бездействието гледане към битието и убиваните, комплекса на страха от лагера“. Веднага след това изречение следва пророческо предупреждение: „Боя се обаче, че този комплекс ще тегне над нас“. Пророческо, защото от наблюдението на следвоенната полска и съветска действителност следва, че такъв комплекс наистина тегне. А най-важният коментар на Боровски е последното изречение на този постскриптим: „Не знам дали ще оцелеем, но бих искал някога да можем да наречем нещата с истинското им име, както правят смелите хора“. Интересно, че това изречение звучи по-добре, по-еднозначно и силно в английския превод: „I like to think that one day we shall have the courage to tell the world the whole truth and call it by its proper name“. В тази английска версия се съдържа истинският постулат на Боровски: да разкаже на света цялата истина, като я нарече с истинското ѝ име. Освиенцим на Боровски е не само общочовешки, но дори абстрактен, увиснал в космоса. В тази универсалност, подобно на разбирането на Налковска („хора на хората“), има естествен елемент на художествена, литературна амбиция и подобно на Налковска тук именно е грешката. Налковска и Боровски са класици на формата в литературата на Холокоста, но не забържвателно на съдържанието. За съжаление, в тази ситуация е наложителна неблагоприятната подялба на форма и съдържание. Универсалността и генерализацията са необходими на великата литература и изкуство, но в това ново преживяване вече не става дума за велика литература, нито за велико изкуство, а за истината – колкото може по-нехудожествена. Обобщението ѝ закрива. Обобщението, което се открива в многобройните коментари на Налковска и Боровски, закрива частично истината, която толкова умело са успели да разкрият или по-скоро която се е разкрила и им е поверила да бъде разкрита. Под воалите на обобщенията и универсализацията е конкретиката на Освиенцим и Холокоста – твърда, тежка, болезнена; без нея истината не може да бъде наречена с истинското ѝ име. От Налковска и Боровски следва да се учим как да пишем истината, а не как да я генерализираме. И двамата са я видели отблизо, но може би твърде отблизо. От дистанцията на десетилетията става ясно, че Холокостът е изключително събитие, без прецедент, последица от голямата грешка на вековете, без която Освиенцим би бил най-много концентрационен лагер. [...]

Превод от полски: КРИСТИЯН ЯНЕВ

Преводът е направен по: Henryk Grynberg. *Holokaust w literaturze polskiej*. – W: *Prawda nieartystyczna*. Wydanie III krajowe, rozszerzone i poprawione. Wołowiec: Wydawnictwo Czarna, 2002.

НАГРАДИ

Награди на Столична община за ярки постижения в областта на културата

Столичната община приема предложения за **Наградите за ЯРКИ ПОСТИЖЕНИЯ В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРАТА за 2025 г.**

Предложения се приемат до 24:00 ч. на 25 юли 2025 г. – само по електронен път на <https://kultura.sofia.bg/awards/> – в следните области:

- Литература
- Театър
- Музика
- Визуално-пластични изкуства
- Художествена фотография
- Кино
- Архитектура, опазване на културното наследство и естетизация на градската среда
- Критика и журналистика в областта на културата
- Танцово изкуство
- Фолклорни сценични изкуства
- Съвременни перформативни и мултижанрови изкуства, както и за
- Специалната награда на София за изключителни постижения и принос в националната култура – за цялостно творчество на творец/ творчески колектив, работещ на територията на Столичната община.

– Могат да бъдат предложени творци или творчески колективи за конкретно произведение или художествен факт, създадени, представени и реализирани на територията на град София в периода 1 юли 2024 г. –

1 юли 2025 г., които са с траен характер и реален принос за културния живот на града.

!!! Не могат да бъдат номинирани творци посмъртно.

– Предложения могат да правят неправителствени организации и граждански сдружения, работещи в областта на културата в София, регистрирани по ЗЮАНЦ, както и други културни институции и юридически лица на територията на Столичната община. !!! Предложения не могат да се правят от самите кандидати.

Предложенията трябва да съдържат:

- мотивировка на кандидатурата (до 2 страници);
- творческа биография на автора/участниците в авторския колектив;
- авторски материал или конкретното произведение (книга, филм, запис на театрален спектакъл/концерт и пр.), което е повод за предложението;
- контактна информация за вносителите на предложението;
- контактна информация за предложени творец/творчески колектив.

Вижте Статута на наградите и имената на получателите ги в предходни години на <https://kultura.sofia.bg/awards/>.

За допълнителна информация: 02 986 22 78, 02 987 21 79, culture@sofia.bg – дирекция „Култура“ на Столичната община.

Арт Спигелман, „Маус. Разказът на един оцелял“, прев. Владимир Полеганов, „Нике“, 2025.

Един от най-важните графични романи на ХХ век, „Маус“, излезе на български език в два тома – „Баща ми кърви история“ и „Тук започнаха мъките ми“. Разтърсващата история на оцелялия от Холокоста Владек Спигелман, представена от сина му Арт, е разказ за страданията, оцеляването, личната и междупоколенческата травма, загубата и постпамятта. „Маус“ е книга, за която Арт Спигелман заявява, че „тегне над него също като някога баща му“ – също както историята и трагедиите на миналия век тежат над следващите поколения.

Владислав Шпилман, „Пианистът. Варшавски спомени 1939–1945 г.“, прев. Маргрета Григорова, Издателство „Елиас Канети“, 2019.

Мемоарите на полско-еврейския пианист и композитор, добили популярност благодарение на филма на Роман Полански от 2002 г., представят свидетелската позиция на Шпилман спрямо реалитите на нацистката окупация и живота под постоянна заплаха. В същото време „Пианистът“ е и история за музиката на Шопен, за силата на човешкия дух и за ценностите, които той защитава.

Кажимеж Мочарски, „Разговори с палача“, прев. Богдан Глишев, „Рива“, 2018.

„Разговори с палача“ на Кажимеж Мочарски е сред важните книги в литературата на факта за Втората световна война и Холокоста. Творбата на Мочарски представя спомените на автора, офицер от Армия Крайова, от престоя му в затвора, когато комунистическата власт го затваря в една килия с Юрген Шрооп, отговорен за ликвидацията на гетото във Варшава. „Разговори с палача“ разкрива на читателя портрета на нацисткия военнопредатник и хитлеристката окупация в Полша.

Холокостът като предизвикателство за

Пиетислав Чаплински

Литературата на Холокоста няма своя дефиниция. Обаче знаем приблизително, че наброява няколко хиляди книги и над десетина хиляди статии, написани на множество езици в продължение на шестдесет години. Това е твърде много, за да може който и да е да прочете всичко, и достатъчно много, че който и да е да може да подмине всичко; твърде малко, за да представи Холокоста, и твърде много, за да запази без промяна сигурните позиции на хуманитаристиката. Това е и накрамко предизвикателството, което Холокостът поставя пред литературната рефлексия. Той ни принуждава да се разделим с мечтите за синтез и със самото синтезиращо мислене, като в същото време ни приканва да премислим някои основни въпроси. [...]

Несъвместимост

Може би Холокостът – и неговият специфичен не-език¹ – ни принуждава да признаем неназовимостта на света и неизразимостта на преживяванията за комуникативно правило, а не за изключение. Холокостът обаче принуждава да разграничим модернистичното и постмодернистичното разбиране на тези въпроси.

В модернистичната практика „изразяването на неизразимото“ се състои в естетическо оформяне на това, което е житейски несамостоятелно – т.е. това, което преди акта на експресиона се намира във флуидно, негово, незавършено състояние. А щом хаосът, флуидността, нарушаването на реда и несъвместимостта с модела е Другото, тогава можем да приемем, че съвременната експресия се е родила от страха и очарованието от Другостта. Обратната страна на такъв подход към битието е желанието за овладяване на Другостта – чрез интегрирането, маргинализирането или изключването ѝ. Другото, преживявано негативно, може да получи глас под формата на ексцентризъм, странност, изключение, на обожаван или отхвърляне обект.

Изглежда, че не промяната на подхода към „неизразимото“, а промененото отношение към Другото е решаващо за промяната на изкуството през ХХ в. На мястото на Другото като (очароваща или застрашителна) алтернатива на реда, като това, което със самото си съществуване поставя под въпрос реда, се появява Другостта като неизбежен елемент на всяка Норма. Постмодерността следователно преминава от интереса към „стиловете на виждане“, които позволяват Другостта да се види по различни начини, към рефлексията относно самото „гледање“. Ако познаването на действителността е възможно само благодарение на въвеждането на разлики, то постмодерното изкуство иска да направи възможно забелязването на механизмите, които създават разлики. „Да забележиш това, което прави виждането възможно“, „да изкажеш това, което прави изказването възможно“, „да опознаеш това, което обуславя познанието“ – всички тези задачи предполагат различна спрямо модернистичната неизразимост. Така че Другостта се оказва не само най-дълбоко скритият, фундаментален елемент на всеки обществен ред, но също така условие за самото виждане на Другостта. Иначе казано, постмодерността разбира, че всеки разказ за социалното различие и социалните мащаби е само по себе си част от тези мащаби. Другостта остава неизразима, обаче губи своя негативен оттенък.

От тази перспектива Холокостът се оказва резюме на историята на

¹ С оглед на обема на текста са пропуснати бележките под линия и библиографските позовавания, които могат да бъдат открити в оригиналната публикация; бел. прев.

(не)изразимостта. Той има своите извори в прецизно планирания свят, който в своята цялост е рационален, т.е. намира се на страната на езика, и същевременно в своята цялост е алогичен – полудял, безумен, против езика. Затова рефлексията за Холокоста постоянно се лута между признанието на истинността на всеки документ за изстреблението и съзнанието, че всеки от тях представя само частица от Холокоста, а освен това, че тези частици никога няма да се обединят в цялост. Както пише един от изследователите: „действителността на Холокоста се губи винаги, когато се прави опит за неговото представяне“. Загубата идва оттам, че „проектът за окончателното решение на еврейския въпрос“ от самото начало носи проклятието на невъзможното назоваване, забранено, но и неизпълнимо. Първо е забраната:

„Искам пред вас да засега един наистина важен проблем. [...] Имам предвид евакуацията на евреите, ликвидацията на еврейския народ. [...] Повечето от вас трябва да знаят какво значи да видиш сто или петстотин, или хиляда лежачи едно до друго тела. Да издържим това и – извън случаите на човешка слабост – да запазим нашата сила, това ни прави издръжливи. Тази достойна страница от нашата история е и ще остане незаписана.“

Тези думи са произнесени от Хайнрих Химлер. Рядко в историята са произнесени изречения с такива последици – изречения, които решават историята на няколко милиона души. Същевременно този кратък фрагмент, неособено успешен реторически, просташки в своя патос, носи в себе си обратното на акта на съзидание. Предизвестява масовите убийства („ликвидация на народа“), сигнализира технологизацията на убийството („хиляда лежачи едно до друго тела“), придава възвишеност на крайното зло („да издържим това [...] ни прави издръжливи“). Но в тези думи има още нещо – някаква особена връзка между Холокоста и записана. Това не е само ясно формулирана забрана за записването, почти божествена забрана за създаване на образи, но и нещо, което може да се нарече проклятия на неизразимостта. Днес, почти 60 години след Холокоста, знаем, че – за щастие – съществуват неизброими текстове за него. Предсказанието на Химлер, че тази страница „е и ще остане незаписана“, не се осъществява. Едновременно обаче думите на Химлер са произнесени от дълбините на напълно европейската история, макар и ужасяващо чужда; реализираща идеята за рационалния ред, но неразбираема; изпълнена с технологичен перфекционизъм, но варварска; изказана с простия език на заповедите и виковите, но нелогична. По време на Холокоста, или дори в рамките на самия Холокост, най-важните идеи на европейската култура достигат апогей – идеите за ред, общност, установен от човека закон, контрол над историята и функционалността на обществената организация. И именно тези идеи се оказват престъпни. Затова историята на Холокоста не може да назове докрай, да се изрази, да се опише. В този смисъл съгласно думите на Химлер страницата завинаги ще остане в някаква част незаписана. Това потвърждават думите, изказани от другата страна:

„Няма човек, който да може да каже цялата истина за Освиенцим“, твърди Юзеф Циранкевич, призован като свидетел пред Върховния национален трибунал по време на Варшавския процес на Рудолф Хьос, комендант на лагера в Освиенцим.

„Зная, че не съм казал всичко. Не смятам, че който и да е може да каже всичко за този модерен метод за психическо и физическо смазване на милиони хора“, пише Мечислав Лурчински.

„Зад устните / чака неизразимото / гърпа пъпната връв на думите“, пише Нели Закс в стихотворението „Зад устните“ (*Hinten den Lippen*).

Това съзнателно смесване на цитати,

което може да се утължи със стотици и хиляди, следва да свидетелства, че историята на Холокоста, представяна в дневници, свидетелства, спомени и изключителни литературни творби, е текст, натоварен с проклятието на Пенелопа – текст, едновременно изтъкван и унищожаван. Думите в него са впитани от писателите, а делото на унищожението извършва неизразимото – думи, лишавани от смисъл, език на екстерминираните знаци, знаци, задържани отвъд портата на спомените. Парадоксът на Холокоста следователно е в това, че тези, които са изминали пътя на смъртта до самия край, не живеят, а тези, които са оцелели, не знаят всичко. А това, което знаят, е причината да живеят като с изтързан език.

Друга литературност

Литературата на Холокоста почти от самото начало е пронизана от остър конфликт между императива да се даде свидетелство и – да го наречем така – подозрението спрямо стила. Конфронтацията на ужаса и традиционните възгледи за литературата е причината първите коментатори да се изкажат категорично против прилагането на каквито и да е художествени похвати. Ето няколко твърдения сред десетките такива:

Михаел Вишоград:

„Дълбоко убеден съм, че изкуството е нещо неподходящо тук. Изкуството намалява впечатлението, което страданието оказва. [...] Затова е забранено създаването на литература за Холокоста. [...] Всеки опит за претворяване на Холокоста през изкуството представлява неговото смаляване и трябва да произведе като резултат слабо изкуство.“

Ели Визел:

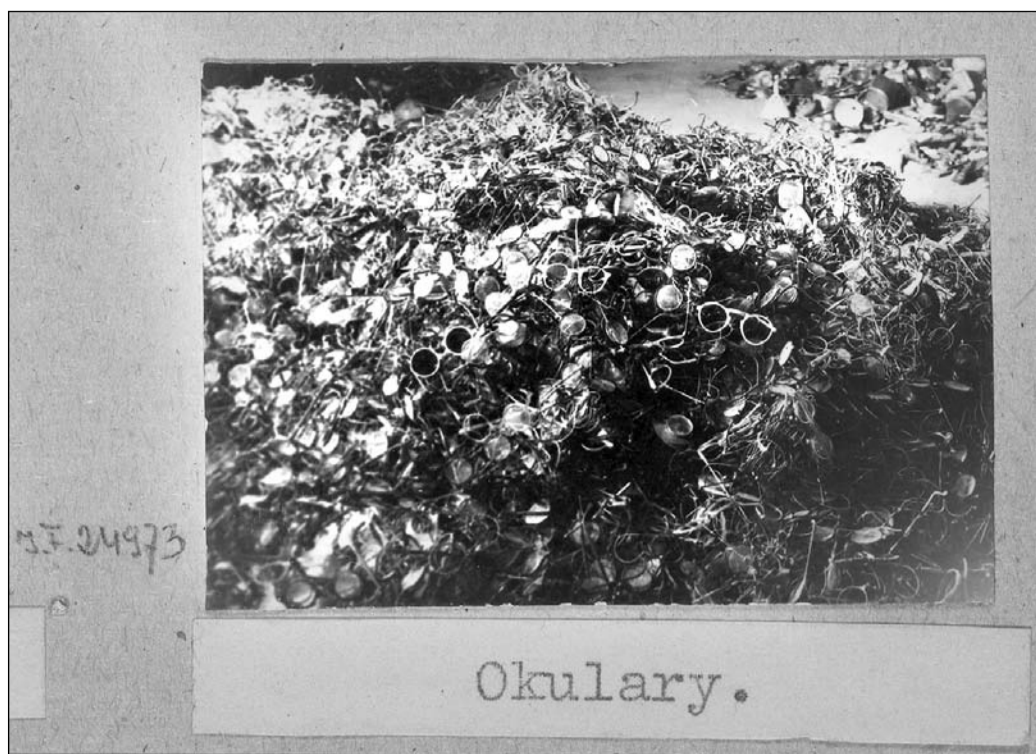
„За следващото поколение все още може и трябва да се каже: не съществува и не може да съществува такова нещо като литература на Холокоста. Самото понятие е вътрешно противоречиво. Аушвиц отхвърля всяка форма на литературата така, както се противопоставя на всякакви системи, на всякакви доктрини. [...] Романът за Аушвиц не е роман или не е за Аушвиц. Самият опит да се напише такъв роман е богоухулство.“

Ели Визел:

„[...] Със самата си природа Холокостът се противопоставя на литературата.“ В тези изказвания се съчетават два възгледа: онтологичен, според който литературата на Холокоста е невъзможна, и морален, според който е неподходяща. Представителите на първата теза виждат в Холокоста нещо, което по своята същност не принадлежи на литературата, нещо чуждо спрямо нея, което не може да се претвори в изкуство. Привържениците на втория възглед държат на това литературата да не разкроява ужаса на дехуманизирания свят; езикът да запази максимална яркост спрямо преживяванията, така че нищо да не закрива действителността на концентрационния лагер. Общ аргумент за двете тези изглежда е убеждението, че текстовете за Холокоста са послания, които изпълняват различни от естетическите функции, че не подлежат на художествена оценка или дори че поставят под съмнение дотогавашните критерии за литературност. Задачата на писането за Холокоста не е да добавя красота към трагедията, а да казва истината – да представлява цялостно послание, което се реализира само по себе си и което остава идентично с действителността.

С напредването на времето и натрупването на книги въпросът обаче започва да се усложнява. Все по-често се забелязва, че не съществуват прозрачен стил, език, който да изпълнява изискванията за съответствие към света, писане, което да е свободно от връзките с дадена конвенция. Еволюцията на възгледите по темата може да се види например в мненията на [Хенрик]

Литературната рефлексия

Очила на жертвите в Концентрационния лагер Аушвиц-Биркенау (1945). Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

Гринберг, един от най-важните творци на литературата на Холокоста. В средата на осемдесетте години Гринберг твърди: „Универсалността и генерализацията са необходими на великата литература и изкуство, но в това ново преживяване вече не става дума за велика литература, нито за велико изкуство, а за истината – колкото може по-нехудожествена. Обобщението я закрива.“

Десетина години по-късно във възгледите на писателя настъпва гребна модификация: „Пестеливостта и скромността на средствата в литературата на Холокоста ми изглежда дори загължителна. Холокостът има такива мащаби, които изискват дистанция. Колкото по-близо, толкова по-малко се вижда.“

Разликата във възгледите е свързана с това, че в първия цитат Гринберг като много други остро противопоставя литературата и истината, а във втория – признава възможността да се използват литературни средства, макар и с мярка. В това мнение литературата се явява загължително средство за изграждане на дистанция, без което „се вижда по-малко“. Това означава, че литературата е необходима, за да „се види повече“, и като такава се оказва, загължителна в писането за Холокоста. Още по-ясно заявява това в полската литература Ханна Крал:

„Трагедиите, лишени от форма, са нещо безсрамно. Формата отдалечава на разстояние, което позволява изобщо да се разказва.“

Заедно с този възглед се оказваме на противоположния полюс на изходния конфликт между истината и красотата. Сега литературните средства са не само възможни, но и загължителни. Без литература – стил и композиция – няма да се появи никакъв текст; освен това щом формата позволява да се комуникира, следователно формата позволява и да се разбере. Изглежда, че отпук остава само една стъпка до следващия извод – че литературността е неизбежна. Съвременното литературознание от много години открива все пак, че литературността съществува извън избора, че дори най-неконвенционалният текст си остава текст, т.е. комбинация от различни композиционни и стилистични елементи. Това твърдение засяга и документите, което означава, че те също принадлежат към вселената на литературността. Това по никакъв начин не ги лишава от достоверност, обаче прави така, че четенето на текстовете за Холокоста трябва да вземе предвид онова необходимо посредничество, което настъпва между езика и действителността.

Следователно интерпретацията може да ни води в посока на своеобразна археология на текста, тоест откриване на поредните слоеве – конвенции, жанрове, стилове, които се намират в документа и свидетелстват за комуникативната

култура, към която принадлежи авторът и в която въвежда читателя. Нещо повече, именно такава текстова археология позволява да се реконструира определен тип читателска реакция, проектирана от автора, а също така различни конфликти, които настъпват например между модернистичната действителност на убийствата и преумодернистичната конвенция на записа. И накрая такава перспектива позволява на самия читател да запази съзнанието, че и той е участник в комуникативната действителност, в която си служи с различни конвенции – т.е. няма непосредствен достъп до света и следователно не трябва да третира своето разбиране на текста/действителността като обективно, напълно истинско или окончателно. Литературността в рефлексията за Холокоста е изминала дълъг път: първоначално невъзможна и нежелана, с течение на времето оценена и важна, тя се приближава до етап, в който ще бъде призната за неизбежна. Това е дотолкова ключово, че позволява да си дадем сметка, че Холокостът е произлязъл от просташки наратив, който твърде много хора са приели за окончателна истина, т.е. за извънтекстовото битие. Междувременен онзи, който разбира, че в живота спорим за фабули и метафори, вероятно ще прояви по-малка склонност към прибягване до насилие.

Холокостът – край и начало

Холокостът преобръща историята на Европа. Той е продукт на основните сили на модерността – рационализма, освободената от етична проверка наука, администрацията и технологията – и разкрива тяхната престъпна страна. След Холокоста невъзможно става безкритичното доверие в разума и държавата, а също така във всичко, което твърде плавно е допринесло за убийствата. Именно затова оценката на Холокоста не се ограничава до събиране на документи, разказващи за гетата и лагерите, но се обръща и към настоящето. Това обръщане, което има по-скоро постояно, отколкото еднократен характер, се състои в упоритата проверка на основите на нашата цивилизация – на нейната податливост и издръжливост спрямо изкушението да се администрира смъртта. В този процес на трансформиране на настоящето, обръщане на скритите му страни навън, литературознанието се оказва област, която не се намира в центъра само защото самата тя е придала на този център подвижен характер. Прочитът на Холокоста, който тя прави, създава шансовете да се поставят въпроси за корените на настоящето. На пръв поглед въпросите, предлагани от литературоведите – обсъдени накратко

по-горе – са специализирани: друга история на полската и европейската литература, проблемите на езика, превода и непреводимостта, въпросът за неизразимостта, спорът за литературността. Но е достатъчно да осъзнаем характера, трансформиращ днешната литературоведска рефлексия, за да забележим, че под тези проблеми се намират активните илюзии на европейската култура. Ще се опитаме да изброим тези илюзии, които в продължение на векове са функционирали в хуманитарната рефлексия като фундаментални идеи (макар че често са били по-близо до обсебенията):

1. фиксация върху принципа за обективна истина;
 2. разбиране на историята като монолитно течение;
 3. убеденост във възможността за пълен превод на чуждия текст;
 4. отделяне на литературните от „документалните“ текстове.
- Същевременно литературознанието – не само под влияние на Холокоста, но в значителна степен заради радикалността на неговите последици – показва, че:
1. обективната истина е определен наратив;
 2. историята се състои от метафори, сред които „течението“ е една от множеството фигури – дори тя обаче води до последователното приемане, че течението може да са много, „главното течение“ пък е определяно от победителите;
 3. непреводимостта и непредставимостта са норми на човешката комуникация;
 4. разликата между документ и литература е в избора на реторични фигури и начини на разказване, а не в радикалната разлика между „истина“ и „измислица“.

Рефлексията за литературата поставя под въпрос доминиращите версии на общественото съзнание също толкова упорито колкото социологията, политологията или историографията, а като ги поставя под въпрос, налага на всички участници в споровете все по-ясно съзнание за връзката между общественото поведение и наративите, които носим в главите си. Холокостът, както се вижда от това, принуждава да премислим основите и да разширим полетата на критично наблюдение. Същевременно към списъка с накратко обсъдени тук проблеми можем да добавим и други: преобръщането на естетическите категории; историята на лудостта в периода на тоталитаризма (под което може да се развха както начинът на означаване на неразумността от тоталитарния разум, така и лудостта на държавната доктрина); генеалогията на Холокоста, т.е. опитът да се определят родовете и жанровете на писане, които са се появили в литературата на Холокоста (следователно и търсене на алтернативи за гръцката подяба между лирика, епос и грама); стилове на възприемие, т.е. историята на променящите се начини на прочит на литературата на Холокоста, а също – винаги необходим – преглед на днешните (доминиращи и алтернативни) модели на интерпретация. Може би колкото повече са текстовете в Библиотеката на Шоа, толкова повече проблеми откриваме – както в историята, така и в нашето съвремие. Може би в това се състои една от най-важните задачи на говоренето и писането за Холокоста – да не позволи който и да е да приключи тази история, да узурпира последната дума. В крайна сметка от такъв декрет е започнало всичко.

Превод от полски: КРИСТИЯН ЯНЕВ

Преводът е направен по: Przemysław Czarliński. *Zagłada jako wyzwanie dla refleksji o literaturze.* – *Teksty Drugie*, nr. 5, 2004, s. 9–22.

Марек Биенчик, „Психиатрична болница „Творки“, прев. Десислава Недялкова, „Панорама“, 2017.

Романът на Марек Биенчик е една от важните творби на 90-те години в Полша, обрната към травматичната история на ХХ век. Романът разказва една романтична любовна история, случила се на фона на Холокоста. Биенчик предлага нов тип наратив за миналото – различен от мемоарната или свидетелската литература, наситен с металитературни разсъждения, заселена интертекстуалност и колебание относно способността на изкуството да изобрази трагедията на Втората световна война.

Тадеуш Ружевиц, „Нождето на професора“. Прев. Вера Деянова, Издателство за поезия „ДА“, 2017.

Поезията на Тадеуш Ружевиц – още от следвоенната му стихосбирка „Неспokoйствие“ до късните поеми в края на живота му – изразява поколенческото преживяване на съзряването по време на война. „Нождето на професора“ разказва за приятеля на поета, професор Мечислав Порембски, оцелял в концентрационен лагер през войната. В поемата носители на паметта са както двамата възрастни приятели и вещице („нождето от века на желязото / ... от лагера на унищожението“), така и самата поезия, която съхранява спомена и свидетелството от миналото.

Пьотр Пажински, „Пансионът“, прев. Васил Велчев, „Колибри“, 2016.

В дебютния роман на Пьотр Пажински, лауреат на наградата на сп. „Политика“ (2009) и наградата за литература на Европейския съюз (2012), прозвучава гласът на третото следвоенно поколение. Протагонистът на романа посещава пансиона, познат му от детските години и свързан с еврейските му корени. „Пансионът“ е на места ироничен, на други – меланхоличен и философски разказ за родовата памет и отминаването, както и за пространствата, изпълнени с духовете от миналото.

Да опишеш, без да назоваваш*

Славомир Бурила

Еврейску тему

Започвайќи от тома „Където и да е земята…“ (*Gdziekolwiek ziemia*), доминиран от апокалиптични визии, творчеството на Тадеуш Боровски е обединено от холистична перспектива. Това възприятие от дебютния том след това се пренася към виждането на лагера, което кара автора да съзρε човека извън каквито и да е национални, обществени и светогледни квалификации, да го постави лишен от маски очи в очи с тоталитарната вселена. В така възприетата действителност Боровски не би могъл да разграничи една или друга обществена или национална група. Съзнателно например се отказва да акцентира върху еврейската съдба и да я отдели, макар че осъзнава нейния особен характер. Разбира, че наблюдаването на концентрационния свят през тази призма унищожава шанса да се открие универсален обяснителен принцип. Това е напълно отговорно решение на младия творец, който повече от всичко друго гържи да изясни феномена на лагера. Подчинява индивидуалния и националния опит на търсенето на философска формула „за газа и за златото“.

Ситуацията на Боровски като писател на Холокоста е специфична. В полските и чуждоезичните трудове за литературата на Холокоста е поставян наравно с класиците – Примо Леви и Паул Целан¹. Въпреки това Хенрик Гринберг го обвинява във фалшифициране на образа на войната. Според него прозата за Аушвиц забравя за трагедията и изключителността на еврейското страдание. Не е вярно, че Боровски не забелязва „еврейския характер“ на Холокоста или „еврейския характер“ на Аушвиц. Пиша повече за това на друго място². Тук кратко ще резюмирам най-важните тези, необходими за тази студия. За да не развивам твърде много темата, ще се огранича до няколко примера. Внимателното четене – с необходимото историческо и биографично познание – на „Сбогуване с Мария“ (*Pożegnanie z Marią*) почти на всяка крачка разкрива изключителността на съдбата на потомците на Яков. Витек, бивш *нипел*³ на насилник от затвора в Павяк, е наясно с особения статус, който имат евреите в хитлеристките арести, затвори и концентрационни лагери:

„Голите евреи, с нагрятa след банята кожа, лазеха [по железния под] напред-назад, напред-назад […] За арийците там беше по-леко, наистина и аз съм лазил, но в друг блок и никой не ме е тълпел. И не по принцип, а заради лош рапорт.“ (BWO 145)⁴

Също така „еврейството“ на жертвите не е под въпрос. Например „транспортът“ от Сосновец-Бенджин, който няма определение в „Заповядайте, дами и господа, в газа“ (*Proszę państwo do gazu*), става „еврейски“ в „Смъртта на Шилингер“ (*Śmierci Schillingera*). В текста „Заповядайте, дами и господа, в газа“ малко дете с ужас тича след майка си и вика на цдиш „мамеле“. В същата сцена победението на майката, която се отказва от детето си, за да оцелее, е оценено еднозначно от украинеца Андрей: „Ах, ти, ебит твою мать, бядь еврейская! От детето си бягаи!“ (PM 98).

При Боровски (за да изброим само най-важните текстове, започвайки от „Сбогуване с Мария“, „Момчето с Библията“ / *Chłopiec z Biblią*, през „Хората, които вървяха“, „Заповядайте, дами и господа, в газа“, „Човекът с пакет“ / *Człowiek z paczką*, чак до „Битката при Грюнвалд“ / *Bitwa pod Grunwaldem*) темата за Холокоста представлява интегрален, често доминиращ елемент на литературната визия. Това творчество ни позволява да следим различните лица на Холокоста, защото той не е – както знаем – еднородно явление. В „Сбогуване с Мария“ и новелата „Пътят водеше през

гората“ (*Droga wiodła przez las*) от тома „Един войник“ (*Pewien żołnierz*) е показана самотата на евреите, които напускат гетото, и жандармерията, която организира лова на избягалите. Гетото, животът благодарение на „арийските документи“, лагерите на смъртта – всичко това можем да открием в лагерната проза. Също като елементите на окупационното битие: гладът, изтезанията, унижението, репресиите и преследването⁵. Боровски регистрира дори тези фрагменти от окупационната действителност, които до днес – в епохата на свободен достъп до архивите и изворите – представляват премълчана тема. Става въпрос за неколkokратно посочвания в статии и рецензии на писателя срамен проблем за връзката между развитието и материалното облагодетелстване на дребната и средна градска класа, от една страна, и хитлеристките репресии спрямо еврейските занаятчии, прекупвачи, търговци и собственици, от друга. Авторът на „Заповядайте, дами и господа, в газа“ споменава за финансовия напредък на градското съсловие в първите години на войната във връзка с книгата с „Гладни стихии“⁶ (*Głodne żywioły*) на Кажимеж Зенон Скерски. В обсъждането на „Години на борба“ (*Lata walki*) на известната участничка в комунистическата съпротива Барбара Совинска изтреблението на евреите се определя направо като операция, изгодна за разнообразните посредници, за които по този начин се е освободило място на финансовия пазар⁷. Най-изненадващото обаче е това, че описанието на дивото оgrabане на еврейските магазини и жилища от страна на съседското население откриваме в сталинистките „Спорове на свещеника благодетел“ (*Dysputy księdza dobrodzieja*). Единственото, което обяснява тази ситуация, е фактът, че става въпрос за максимално компрометиране на Шпотава в очите на читателя (в това населено място е енорията на отец Обора, герой на известния показан процес – един от най-известните случаи на борба с католическата църква през 50-те години)⁸.

В други случаи цензурата демонстрира по-малка снизходителност. Става въпрос за фрагмент от „Битката при Грюнвалд“. В него научаваме историята на младо еврейско момиче, което бяга от страната заради годеника си антисемит. „Беше комунист и не обичаше евреи. В Полша има много такива! – оплака се наивно“. Така изглежда това изказване при първото отпечатване на текста в „Кужница“ (1946, бр. 49–51). В книжните издания на „Сбогуване с Мария“ липсва второто изречение. „Битката при Грюнвалд“ засяга индиректно друг проблематичен въпрос в полско-еврейските отношения – антисемитските прояви скоро след войната. За много оцелели, които все още имат смелост и достатъчно сила на духа, за да живеят на гробището след Шоа, тези прояви са окончателният аргумент в подкрепа на решението за необходимостта да напуснат Полша.

Нина бяга от клеймото на еврейството и от каквато и да е национална стигматизация. Не иска да е нито полякния, нито еврейка. Нейната смърт, случайна, абсурдна, която авторът използва, за да съпостави лагерната и новата действителност, след освобождението, в интерпретативната практика не е експонирана като „еврейска смърт“, както и историята на нейния живот, която напълно отразява трагичната съдба на потомците на Мойсей. Нина не успява да се скрие от куршума на американския войник така, както не успява да се измъкне от антисемитските обиги, които я срещат в полския лагер за бежанци (Стефан, бивш старши по блок). Нейната фигура обогатява арсенала на национални недостатъци с познатия роден недъг – антисемитизмът, труден за изкореняване дори след Холокоста.

Смъртта на Нина е по-симптоматична за това, което

⁵ Значещо е, че именно евреинът Бекер от „Един ген в Хармензе“ произнася известната дефиниция на глада: „Гладът е най-истински, когато човек гледа на другия човек като на обект за ядене“ (PM 51).

⁶ T. Borowski, *Żywioły i etyka*, „Odrodzenie” 1948, nr 8.

⁷ T. Borowski, *Male i wielkie legendy*, „Odrodzenie” 1948, nr 9.

⁸ Това е един от най-критичните портрети на полското общество и неговите нагласи по време на войната, затова го цитирам в цялост. Боровски, може би мимоходом, несъзнателно и по-скоро без намерение да си разчитва сметките с миналото на собствената страна, тук засяда поредица от проблеми, които до настоящия момент трудно си пробиват път в масовото съзнание: „Шпотава беше център на всички тези политически движения. Изработваше също ковчези, боядисваше ги с меланхолична синя боя, рисуваше на тях широки, бели кръстове и избираше кандидати за тях; издаваше пристъди, обличаваше се с немците, живееше, разширяваше се в своите смрадливи заграждения. Особено когато от градчето бяха извозени евреите към краковското гето, когато еврейските работилници бяха заети от полските бедняци занаятчии, когато в градчето пристигнаха тълпи от съмнителни посредници, които търгуваха с останали от евреите вещи, разбиваха цели криви къщички за подпалки, продаваха легла и мебели, ровеха в стениите и подовете, за да търсят скрито злато и скъпоценности, американски облигации и долари, брлянти и семейното сребро, а обикновено намичраха само семейни снимки, албуми и зазидани в стениите пожътелни любовни писма на занаятчиите към бъдещите им съпруги“ (*Dysputy księdza dobrodzieja*, „Tworczość” 1952, nr 7, s. 20).

се случва с нейния народ въпреки освобождението от хитлеристката окупация и идването на новите времена, отколкото за третирането на бежанците от съюзническата администрация на лагера. Не е изключено Боровски да е въвел тази героиня под влиянието на някакви новини за „влаковите акции“ или погромите срещу еврейското население веднага след войната. Във всеки случай в „Дневник от Фрайман“ (*Pamiętnik z Freimannu*), който представлява скелет на по-късния текст „Битката при Грюнвалд“, не откриваме неин прототип⁹.

Също така смъртта на героинята може да се прочете като символично разделяне на двата народа, последен акорд на общата история. Очевидно не могат да бъдат заедно. Едният народ – погълнат от споровете за облика на свободната родина; другият – няма при кого и къде да се върне, самотен в страданието и желаещ да избяга от спомените. Стоящата отстрани на полските спорове и проблеми Нина гледа на тях от дистанция не защото „е чужда расово“ (макар че небеднъж е карана да го почувства). Нейната грудост е невъзможността да се включи в еуфорията около изграждането на страната, която за нея – може да се предположи – е само гробище, унищожение и *липса*.

В написаната по време на престоя му в Берлин „Музика в Херценбург“ (*Muzyka w Herzenburgu*) Боровски рисува портрета на известния немски филолог от еврейски произход Виктор Клемперер, преследван и унижаван в нацисткия Райх. Между другото обръща внимание на все още живия милитаризъм и антисемитизъм в следвоенна Германия. Този разказ е интересен и от друга гледна точка. Съдържа единственото в цялото творчество на Боровски описание на газово камера отвътре. Виждаме я през погледа на немския войник от Вермахта. В нея – заедно с група другари, съблечени и очакващи сигурната смърт – Лохрен разбира „защо евреите не са се бранели, когато са тълпани в газа“. Разбира измамната и премислена машина, която – както е посочил писателят на друго място – на всеки етап дава на жертвата надежда за оцеляване; игра на илюзия, затвърждаваща измамното убеждение, че най-лошото никога няма да настъпи.

Темата за Холокоста представлява обект на важен спор с Адолф Рудницки. Новелата „Човекът с пакет“ е полемика с тенденцията да се митологизира и издига смъртта на жертвите, така характерна за автора на „Бягство от Ясна Поляна“ (*Ucieczka z Jasnej Polany*). „Адолф смята, че най-доброто лекарство за фашизма е да се покаже красотата на умиращите от него (чрез което поставя в сянка самия механизъм на фашизма – ако хората са били такива, то как е възможно това да се случи?)“ – обобщава Боровски в писмо до приятелката си Ванда Леополд (NP 242). В разказите за Аушвиц не се разграничава смъртта на жертвите, която обикновено е ужасна и малко възвишена, без значение кого засяга. […] Авторът на „Заповядайте, дами и господа, в газа“ е един от първите, които осъзнават, че Холокостът изисква нов език; не може повече безрефлексивно и наивно да се използват старите образци, да се експлоатират изтърканите епически схеми.

Тази проза не пита толкова защо това се е случило, колкото как е функционирало. Наистина, Боровски реконструира причините и генезиса на злото (концепцията за култура, която от началото си е издигната върху основите на страданието и болката), но не това е основен обект на рефлексия. Стесняването до тематиката на Холокоста не позволява да се предаде прецизно и проникателно механизъмт на тоталитарната действителност. Благодарение на приемането на такава, а не друга отправна точка става възможно да се диагностицират останалите елементи на системата – анонимността на насилниците и тяхното безстрастно отношение към преследвания; йерархизираната машина на терора, чийто елемент са също и затворниците; взаимозаменяемостта на ролите на насилника и жертвата, която е включена в системата на престъплението; икономическите основания на Холокоста; накрая, наглед баналният факт, че лагерът има различни лица – неговият образ се променя заедно с гледната точка на разказващия (затворниците функционери го възприемат по друг начин от „мюсюлманите“¹⁰; също както евреите и арийците). […]

Превод от полску: КРИСТИЯН ЯНЕВ

Преводът е направен по: Sławomir Buryła. Opisująca nie pazywając. – W: *Stosowność i forma. Jak opowiadać o Zagładzie?* Kraków: Universitas, 2005.

бел. прев.

^[1] Т. Borowski, Pamiętnik z Freimannu, „Polityka” 1970, nr 38.

^[2] Понятието от лагерния език (от нем. Muselmann), използвано за назоваване на затворници, които са физически изчерпани до крайност, бел. прев.

За „Медальони“ на Налковска. Още веднъж

Аркадиус Моравец

Преди да се вгледаме по-отблизо в специфичните междутекстови релации, а по-конкретно тези, които свързват разказа „Човекът е силен“ с признанията на Михал (vel Мордехай) Подхлебник, нека съберем основните факти, свързани с генезиса на „Медальони“, и да ги обогатим с информация, която досегашните изследвания не са взели под внимание. Пишещите за тази творба най-често се ограничават до твърдението, че тя е вдъхновена от дейността на писателката в Главната комисия по разследване на немските престъпления в Полша (от 1949 г. те са наричани „хитлеристки“)¹. Но този генезис заслужава по-дълбок и разширен подход. От записка в дневника на Налковска с дата 10 февруари 1945 г. научаваме, че Йежи Борейша предлага на писателката да бъде „председател на Комисията по разследване на престъпленията в Оввиенцим“². Като Комисия по разследване на немско-хитлеристките престъпления в Оввиенцим тя е наричана разговорно Оввиенцимска и нейната дейност започва със заседание на 29 март 1945 г. в Краков. Това заседание е водено от министъра на правосъдието Едмунд Залевски. В състава на комисията влизат Налковска и съпричастните към нейното създаване литератори Йежи Корнацки и Хелена Бозушевска³. На 5 април членовете на комисията посещават бившия лагер Аушвиц-Биркенау. Поради болест Налковска не участва нито в заседанието, нито в огледа на място. Тя се включва в дейностите на комисията на 6 април и остава в Краков до тяхното приключване на 24 април. Комисията разпитва оцелелите затворници от Аушвиц-Биркенау, включително чужденците, сред които има учени и между тях е немският народен представител в Райхстага, социалистът г-р Артур Майер.

Няколко дни след приключване на заседанията в Краков Налковска замнава за Гданск, където като член на Главната комисия по разследване на немските престъпления в Полша на 11 и 12 май участва в огледа на лабораторията на Института по анатомия и в разпитите на лицата, свързани с дейността на професор Шпанер, подозрян в производството на сапун от човешки трупове. Налковска изпълнява функцията заместник-председател на Главната комисия, но същевременно е определена и за председател на създадения през май 1945 г. Лодзки отдел на Комисията⁴. Той започва своята дейност с разследване на престъпленията в лагера на смъртта в Хелмно, водено от съдия Владислав Беднаж. На 26 май членовете на Комисията, сред които и Налковска, пътуват през Поддембице, Унеюв и Домбе до Хелмно, а после и до Коло. Провеждат оглед на място във всички тези селща и техните околности⁵.

В резултат от пътуването до Краков, Гданск и Хелмно се раждат някои от разказите (или фрагменти от тях), които влизат в състава на „Медальони“. Така например, пишейки разказа „Професор Шпанер“, Налковска използва собствените си наблюдения и бележки, правени по време на локалния оглед в Института по анатомия в Гданск, а също и протоколи на комисията. Но решаваща инспирация за книгата не са само участието в огледите на място, разпитите и прочитът на свързаните с тези дейности документи. Много важни са също и разговорите с понякога случайно срещнати хора. Това потвърждават записките в дневника ѝ, някои от които съдържат в зародил мотиви, присъстващи в „Медальони“. Първите четири изречения, а също и тематично-проблемният пласт на „Гробищната жена“ се извеждат от записките от 28 април 1943 г. „Едва публикацията на военния дневник на писателката⁶ – отбелязва Курхнер – позволява този разказ да бъде

¹ Пенен, но не единствен източник за генезиса на „Медальони“ е монографията на Ханна Курхнер „Налковска или писания живот“ (*Nalkowska albo życie pisane*, Warszawa 2011, W.A.B.). Тя използва непубликувани дотогава спомени на създателите на Комисията по разследване на немските престъпления в Полша Хелена Бозушевска „Краковски разговори“ (*Rozmowy krakowskie*) и дневника на Йежи Корнацки „Камеоломи“ (*Kamieniołomy*).

² Dz 6/1, s. 40. Използвам изданието на Дневниците с предговор и коментар на Ханна Курхнер (t. 1–6, Warszawa 1975–2001, Czytelnik). [...] *Бел. прев.*: с оглед на обема на текста библиографските позовавания от дневника на Налковска са пропуснати.

³ Вж. Czesław Pilichowski: *Badanie i ściganie zbrodni hitlerowskich. 1944–1974*. Warszawa 1975, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, s. 18. За участието на писателката в тази комисия вж. Hanna Kirchner: *Nalkowska albo życie pisane*, s. 558–560; Archiwum Zofii Nalkowskiej w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie (нататък в текста: *AZN*), sygn. 1828, k. 43–108 (протоколи от разпитите), sygn. 1829 (бележки на писателката от признанията на бившите затворници пред Комисията).

⁴ Вж. *Окръгова Комисия Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi (1945–1949, 1965–1980 r.). Materiały z posiedzenia plenarnego w dniu 27 XI 1980 r.* Red. Ryszard Rosin, Julia Zamojska. Łódź 1981, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich, Wojewódzki Obywatelski Komitet Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa.

⁵ Вж. *Sprawozdanie Komisji dla Badań Zbrodni Niemieckich w Polsce z pierwszego wyjazdu na teren obozu straceń w Chełmnie (AZN, sygn. 1828, k. 16–25)*. Оригиналът на документа се намира в *Archiwum Akt Nowych* във Варшава.

⁶ Zofia Nalkowska: *Dzienniki czasu wojny*. Wstęp, oprac. i przypisy Hanna Kirchner. Warszawa 1972, Czytelnik.

видян като започнат на неговите страници. „Ние“ от този разказ, това са сестрите на Налковска. Читателят няма да се сети, че „зробът, който нямаше кръст“, крше останките на техния баща, Вацлав, а надгробният надпис, това са неговите оптимистични гуми, отправени към бъдещето и „днес неразбираеми“ в съпоставката с главоломно растящата зад стената смърт на горящото и бомбардирано гето“⁷.

В записка от 13 май 1945 г., направена скоро след завръщането от Гданск, намираме замисъла на разказа „Професор Шпанер“. На свой ред бележката от 5 септември същата година позволява да се направи изводът, че прототипът на героинята от разказа „Виза“ (*Wiza*) е споменатата в бележката „куца и дебела Мария от Освиенцим“: „Тя е толкова странна – пише в бележките си Налковска – че трябва да бъде описана“. Курхнер допуска, че тази жена е била едно от лицата, дали показания пред комисията през април 1945 г., и добавя, че понеже нейният монолог във „Виза“ се състои по време на лична среща, не е изключено писателката да е обвързала тези изповеди с по-рано представените свидетелства пред комисията⁸. В хотела на Сейма Налковска записва с дата 5 октомври 1945 г.: „Сега тази стара и очарователна жена, която ще опиша, ми е съпътствие на хотела“. В коментара към тази записка Курхнер обяснява, че става дума за героинята на творбата „Дъно“ (*Dno*). Но не само дневниците на писателката разкриват генезиса на „Медальони“. Курхнер твърди, че началото на книгата дава разказът „Двојра Желюна“ (*Dwojra Zielona*), публикуван в „Глос Лоду“ през 1945 г.⁹, за което свидетелства бележка в дневника на Корнацки, свързана с пребиваването на писателката във Варшава на сесия на Държавния национален съвет: „8 юни [1945]. Зоха [...] днес заговори сред руините една стара еврейка, Двојра Желюна, и води с нея дълъг разговор за гетото, за Майданек и др. Казах ѝ, че трябва непременно да запише този разговор“¹⁰. Но най-вероятно „Двојра Желюна“ не е най-ранно възникналият разказ „медальон“. Скоро след записката на Корнацки в пресата е публикувана двукратно, на 20 и 30 юни, творбата „Хората в Освиенцим“, препубликувана в „Медальони“ под промененото заглавие „Възрастните и децата в Освиенцим“¹¹. Подобна „компиация“, както при „Виза“ – използване на писмен източник (конкретно признание) и усетен разказ (появил се по време на огледа на място) – имаме в разказа „Човекът е силен“. За съжаление, Налковска не описва в дневника си посещенията в Хелмно, а само споменава името му сред другите места, в които е била в последно време¹². За щастие обаче разполагаме със спомен на Вацлав Барчиковски, който през 1945 г. е председател на Върховния съд и член на Главната комисия по разследване на немските престъпления в Полша. Този спомен е особено ценен за осветяването на генезиса на „Медальони“. Ще цитираме най-съществените фрагменти от него, свързани с пребиваването на комисията в Хелмно и близката Жуховска гора:

„Налковска показваше жив интерес, разпитваше за подробности, записваше си и от време на време повтаряше: „Господи Боже, Майко Божия, какви страшни неща“. Младият интелигентен блондин с открити усмихнати очи, Михал Подхлебник, сега стана водач в информирането ни за събитията, стоящи отвъд всякакви човешки граници на издръжливост [...]. По време на неговия разказ другите паеха траурно мълчание или вмъкваха от време на време някое изречение, от което се смръзваше кръвта в жилите

⁷ Hanna Kirchner: *Nalkowska albo życie pisane*, s. 576.

⁸ Hanna Kirchner: *Nalkowska albo życie pisane*, s. 583. [...]

⁹ Zofia Nalkowska: *Dwojra Zielona*. „Głos Ludu” 1945, nr 221, s. 4–5.

¹⁰ Цит. по: Hanna Kirchner: *Nalkowska albo życie pisane*, s. 573. Заслужава да се спомене, че в Архива на Еврейския исторически институт „Емануел Рингелблум“ във Варшава (нататък *AZIH*) е депозирано записаното на идиш свидетелство на Дебора (Двојра) Желюна, с дата 1 май 1945 г., което засяга нейния опит през войната и окупацията (*Relacje z czasow Zagłady*, sygn. 301/4477), и полски превод на текста (sygn. R-4477/B, неавторизиран превод на Адам Белецки, к. 1–9). Разказът на героинята на „Медальони“ и свидетелството на Желюна са като цяло сходни помежду си, макар че се забелязват отчетливи разлики между тях. Например във финалния фрагмент на свидетелството Зелюна казва: „Ние, всички свободни, бяхахме без гръх по улиците, викахме от радост „Да живее Червената армия“ (к. 9), докато в разказа четем: „Да, много се радвахме. Защото не бяхме вече заг телта, защото бяхме свободни. Поздравявахме ги, но нито крещяхме, нито нищо... [...] Няхахме сили...“. Не е ясно дали Налковска познава това свидетелство и дали освен разговора то също е вдъхновение за разказа.

¹¹ Zofia Nalkowska: *Ludzie w Oświęcimiu*. „Głos Ludu” 1945, nr 157, s. 5; „Nowe Widnokregi” 1945, nr 11/12, s. 7–8. Курхнер не отбелязва тази първа публикация. Пише: „Трудно е да се установи къде Налковска отпечатва последния текст от тома, „Възрастните и децата в Освиенцим“ [...], тази позиция не присъства в Полската литературна библиография“ (*Nalkowska albo życie pisane*, s. 573). Тя е спомената в библиографията, но с нейното първоначално заглавие: „Хората в Освиенцим“.

¹² [...] В архива на Налковска се намират следните документи, свързани с посещенията на Комисията в Хелмно (sygn. 1828): *Lista osób członków komisji śledczej udających się do Chełmna* (к. 15), *Sprawozdanie Komisji dla Badań Zbrodni Niemieckich w Polsce z pierwszego wyjazdu na teren obozu straceń w Chełmnie* (к. 16–25), *Dotychczasowe wyniki prac w terenie w sprawie działalności obozu straceń w Chełmnie (pow. kolski)* (к. 26) и *Protokół przesłuchania świadka Michała Podchlebnika* (к. 27–29).

ни. [...] Убийците не бяха успели да отстранят нито пепелта от изгорените тела, нито натрошените кости от последната партида избити мъченици. Всичко това разтърсваше. Слушахме съсредоточено. Никой не бе в състояние да промълви и дума. Налковска закри лицето си с ръка. „Ужасно, ужасно. Не е възможно това да е сторено от хора“. Отдели се от нашата група на двайсетина крачки с Подхлебник и го помоли да си е в някаква намерена затворена тенекуна кутия малко костен прах, за да има, както твърдеше, „автентично свидетелство“ за безграничния хитлеристки цинизъм и да може да покаже това вещественно доказателство пред членовете на комисията по време на отчета за посещенията в лагера. [...] Край руините стоеше [...] камион – газова камера [...]. Налковска се поинтересува как изглежда отвътре, разгледа го внимателно, водеше си записки и скицираше нещо в тетрадката си. Пуска да ѝ бъдат показани всички детайли на газова тръба, водеща към предната част на камиона. Подхлебник обясняваше действието на смъртоносния механизъм. [...] [Налковска] нахвърля в тетрадката си ситуативната схема на двора, сеновала, горичката, където бяха масовите гробове, положението на бараките и нещите на крематориума. Въпреки привидното ѝ спокойствие, върху лицето ѝ и в начина, по който задаваше въпросите, личеше все по-дълбок психически стрес. [...] От разказите на информаторите пред нас заставаха толкова чудовищни картини на презрение към човешкия живот, че ни обзе, както призна и Налковска, желание да избягаме от ужасяващите впечатления, да запушим ушите си, да не слушаме повече непоносимия за човешкото възприятие разказ.“¹³

От спомените на Барчиковски изплува образът на писателката, дълбоко потресена от това, което вижда и чува. Но въпреки мащаба на преживяванията, събудени в нея при огледа на следите от тези и други престъпления или уснните свидетелства за тях, тя не си ги спестява. Точно обратното, навярно не само от позицията на член на комисията тя поглежда това, което научава, възприема го като материал, който може и трябва да бъде използван, превърнат в литература. Отбелязаният от Барчиковски интерес на писателката към техническите детайли, свързани с подвижната газова камера (*Sonderwagen*)¹⁴ изглежда проява по-скоро на лобопитството на писател (тя все пак няма техническо образование), отколкото на член на разследващата комисия. Бозушевска, която на 5 април 1945 г. посещава заедно с други членове на комисията терена на бившия лагер Аушвиц-Биркенау, информира, че дошлата на следващия ден в Краков Налковска разпитва подробно за това, което са видели по време на огледа на място: „В нашите свидетелства от Освиенцим и Бжежинка тя искаше да види картини, винаги само картини, състоящи се от множество детайли... Да, това е тя, Налковска!“¹⁵. И не е единствената, която се интересува. От записките на Корнацки научаваме, че признанията на вече споменатия Артур Майер в Краков идват да изслушат литераторите Йежи Брошкевич, Халина Домброволска, Леон Кручковски и Кажимеж Вика („чудесни признания“, „възхищение от изразителното му говорене“). По въпроса за генезиса на „Медальони“, основателно се поставя акцент върху моралните подбуди, които водят писателката. Йежи Завейски пише следното за пътуванията ѝ с Комисията до Освиенцим и Гданск: „Тя се връщаше наистина смазана морално от тези експедиции. Това не беше онази Налковска, която баналното обществено мнение несправедливо представяше като рафинирана празна дама и снобка. Бях свидетел на нейните завръщания, на нейното мълчание, на нейния ужас. Говореше пестеливо за посетените лагери. Само веднъж каза твърдо нещо такова, че ние всички сме отговорни за това, което е станало. И само тези, които са загинали там, са наред. Над всеки от нас тежи вина. Дори и само тази, че сме живи.“¹⁶ [...]

Превод от полску: МАРГРЕТА ГРИГОРОВА

Преводът е направен по: Arkadiusz Morawiec. *Literatura polska wobec ludobójstwa. Rekonesans*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018, s. 189–195.

¹³ Waclaw Barcikowski: *Fragmety wspomnień o Zofii Nalkowskiej. W: Wspomnienia o Zofii Nalkowskiej*. Warszawa 1965, Czytelnik, s. 22–28 [...].

¹⁴ Колата, разглеждана може би в Коло, най-вероятно е служела не за избиване на хора, а за дезинфекция на дрехи – вж. Patrick Montague: *Chełmno. Pierwszy nazistowski obóz zagłady*. Przeł. Tomasz S. Gałązka. Wołowiec 2014, Czarne, s. 328–331.

¹⁵ Цит. по: Hanna Kirchner: *Nalkowska albo życie pisane*, s. 570.

¹⁶ Jerzy Zawieyski: *O Zofii Nalkowskiej. W: Wspomnienia o Zofii Nalkowskiej*, s. 320–321.

Марта Бриш

МОСАК (Музей на съвременното изкуство в Краков)
LAGERTHEATER
уредници: Магдалена Кулеша, Катажина Водарска-Озигел
20 октомври 2017 – 28 януари 2018

На ниво -1 в Музея на съвременното изкуство в Краков се намира постоянна изложба, която представя творби, свързани с Холокоста. Една от тях е композицията на Гжегож Кламан „Kunst macht frei“ от 2003 г. – неоновы светлини, стилизирани в надпис *Arbeit macht frei*. Надписът под творбата на Кламан гласи: „[...] както там работата не прави човека свободен, по същия начин *тук* изкуството не освобождава“. Неоновият надпис, който висе над залата, в която е аранжирана малка изложба „Lagertheater“ за театъра във военнопленническите лагери и лагерите на смъртта, придобива ново значение. Изкуството, както и работата, не освобождава от лагера в буквалния смисъл, но събраният в изложбата материал доказва, че в известен момент се оказва необходимо за оцеляването, позволява за миг да се откъснеш от мрачната реалност. Изпълнява най-важната си задача: в известен смисъл „прави човека свободен“.

Изложбата е организирана в две пространства. По стените се намират екрани, а на тях – записи на разговори с оцелелите от Майданек и Аушвиц (преди всичко разкази на жени, само в един от записите се появяват кратки свидетелства на Анджей Станиславски, затворник от Аушвиц). В средата на залата е разположена черна конструкция, напомняща дълга, нагъната палатка, в която в няколко стъклени витрини са поставени скромни артефакти – следи от театрална дейност във военнопленническите лагери. Автор на аранжиранията е Ярослав Козакевич, скулптор и автор на архитектурни проекти. Въведеното от него разделение е обосновано в събрания материал – понеже трябва да се разграничи театралната дейност в тесния смисъл на думата във военнопленническите лагери¹, която е явна (например в лагера във Волденбург се намира театрална зала), от нелегалните поетични вечеринки или съвместното пеене в лагерите на смъртта, за които разказват жените от записите.

През декември 1939 г. във военнопленническия лагер II В Арнсвалде е иницирана дейността на Театъра на символите², чиято емблема може да се види в изложбата. Първоначално там се представят револта, чете се поезия, играят се скечове, пее се предвоенни шлагери. Обаче с времето амбициите на ангажираните в театралната работа военнопленници растат и например през 1940 г. е поставена „Птица“ (*Ptak*) на Йежи Шанявски. От тази дейност (както и от други лагерни театри) не е запазен богат архивен материал: в рамките на изложбата може да се видят петнадесетина фотографии от представления, групови снимки на актьорите, фрагменти от сценарии с бележки от режисьори, билети за вход, членска карта за Театъра на символите на подпоручик Чеслав Шапкович, проекти на костюми и сценографии на представления, три малки кукли от Концентрационния лагер в Равенсбрюк, две маски (мъжка и женска), както и одеяло от Равенсбрюк, което Мариан Колоджей³ заедно с Леон Шилер провесват като декор. Клаустрофобичният полумрак в конструкцията на Козакевич, точковото осветление, насочено към стъклени витрини, подчертават изключителната стойност на тези няколко артефакта. Не е възможно във основа на тези артефакти да се извлекат по-загълбочени размисли за художествената стойност на онези представления, обаче явно не това е намерението на създателя на изложбата. Понеже

¹ Stalag (*Stammlager*) – главен лагер за военнопленници, предназначен за редници и подофицери; Oflag (*Offizierslager*) – военнопленнически лагер за офицери; бел. *peg*.

² <http://oflag2b.choszczno.biz/kultura-edukacja-sport/teatr-symbolow/>

³ Мариан Колоджей завършва Академията за изисни изкуства в Краков през 1950 г., следва сценография при Карол Фрич. Надпис към обекта: „Тогава този театър сме го правили [с Леон Шилер]. Закачах одеяла и затова съм сценограф“, фрагмент от спомените на Мариан Колоджей, затворник от Концентрационния лагер в Аушвиц, записан по време на създаване на филма „Ленти от спомени на Мариан Колоджей“, реж. Ян Парцер, Гжегож Розенгартен, 2009.

Kunst macht frei

изглежда, че най-важното е да се покаже на зрителите до каква степен точно тази сценична дейност поддържа общностните връзки между затворниците и позволява, макар и за малко, да се създаде усещане за нормалност. В каталога на изложбата се намира въздействащ спомен на Мариан Брандис: „Когато започнаха първите самоубийства и първите случаи на лудост, културната дейност в лагера реши, че трябва задължително да се направи нещо за повдигане на настроението на гефанените

[затворниците – М. Б.] [...] Понеже театърът във Военнопленническия лагер II С не беше просто заигравка, породена от скука и бездействие на волденбургския „пансион“. Това беше мощен акумулатор, зареждащ нашата гаснеща енергия. Това, за отровените ни с пленничество души, беше антисептичен лек, който бе по-мощен от всички лекарства, които бяха използвани от нашите лагерни лекари.“⁴

Така че може би изкуството не освобождава човека, но – както излиза от този разказ – определено е можело да спаси живом. Редом с участията в драматургични представления военнопленниците се ангажират в театър на формата. През ялото на 1941 г. във Военнопленническия лагер VII А Мурнау е основан Куклен театър.

„Към куклените въпроси решихме да се отнесем като към сериозен театрално-пластичен въпрос, да овладеем тайните му, да експериментираме с възможностите му. Трябваше да се изправим пред публика от възрастни, комплексирани, с изключително разнообразно умствено ниво, и общо взето – предварително скептично и критично настроени към несериозните възможности на куклите. Самите ние няхахме ни най-малък опит, а знаехме отлично, че най-дребната грешка или пропуск може да е краят на Кукления театър още *in statu nascendi*⁵. Възможността за съществуване и по-нататъшно развитие зависеше от това дали театърът ще успее да изненада от самото начало с добро ниво, а след това с все по-добро. Затова и всяко представление беше анализирано детайл по детайл.“⁶

Съвсем иначе изглежда разказът за културата в лагерите на смъртта, който в изложбата е позициониран буквално в периферията на историята на военнопленническите театри – записан единствено в паметта на оцелелите, чиито спомени могат да бъдат изслушани извън конструкцията, през слушалки. От театралната дейност в лагерите на смъртта не остават следи, преди всичко понеже обикновено тя има нематериален характер. Тук и дума не може да става за изнасяне на сцена на пиеси, циркови акробатични номера, които са документирани на снимки от военнопленническите лагери. Задачата на тези дребни прояви на културна активност е моментно облекчение от лагерната мъка. В един от записите Данута Бжоска-Мендрик си спомня как в лагера реализира „Радио Майданек“ – всяка сутрин една от колежките имитира кукуригане на петел, след което Бжоска-Мендрик предава информация за дневния ред, времето, като радиоводеща, а накрая повтаря „всеки ден ни доближава до свободата“. Бжоска-Мендрик си спомня, че сутрешните „предавания“ предизвикват у нея такава сценична треска, че през целия ден, по време на работа, мисли за това какво да каже на следващия ден.

⁴ *Lagertheater*, каталог от изложбата, Музей на съвременното изкуство МОСАК, Teatr Wielki Opera Narodowa, Instytut teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego, Kraków 2017, s. 37–38.

⁵ В зародиш; бел. *прев*.

⁶ Пак там, с. 48–49.

Група офицери след представлението на „Свечървата на тореадора“ (*Teściowa Torreadora*), Мурнау 1944. Източник: Muzeum Teatralne w Teatrze Wielkim – Operze Narodowej w Warszawie.

„Радио Майданек“ има огромно значение за останалите затворнички, помага да започнат деня и заглушава сутрешната връва и караниците в бараките, за които си спомнят, че са непоносими. Културната дейност се изразява и в подготвяне на поетични вечеринки и рецитали, не само на текстове, писани от затворнички върху контрабандни парчета хартия, но и на тези, запомнени от училище (въздействащ е разказът на Бжоска-Мендрик за работата ѝ върху фрагментите от „Великата импровизация“ от „Задушница“ на Адам Мицкевич, която трябва една вечер да рецитира, и съпътстващия това страх дали ще бъде разрешаемо за всички, понеже затворничките са от различни среди и имат различно образование). Програмата на изяви по различни поводи (Коледа, Деня на независимостта на 11 ноември) е също така обсъждана от затворничките по време на работа през деня, текстовете пък са записвани вечерно време, както и на строяванията на колена. За един от концертите с народни песни успяват да се сдобият и да скрият под пода скромни костюми. Тези концерти се радват на такъв интерес, че по едно време жените решават, че това е добър начин да запознаят затворничките от други народности с полската култура и ги информират за поредните изяви. Една вечер Мария Антоневич чете своите стихотворения за Варшава, а накрая всички участнички изпяват „Рома“ толкова тихо, колкото да не са чути от пазача. На един от записите Ядвига Волска-Ландовска пее песни, които съпътстват жените в лагера в Майданек – за природата, слънцето, хляба, мечтите и щастливата любов. Все още помни всички куплети на техния „химн“ „Раури затворнически униформи“ (*Pasiaki, Pasiaki*), към мелодията на „Сива пехота“ (*Szara piechota*). В друг разказ се появява спомен за вечерите, по време на които жените подробно предават сюжета и диалозите от „Воина и мир“ на Лев Толстой, както и трилогията на Хенрик Сенкевич. Толкова са достоверни, че слушателките имат чувство все едно заедно четат книгата. През цялото време осъзнават опасността, която е надвиснала: ангажираните в културната дейност затворнички на Майданек наричат групата си „Бункер командо“, понеже ако бъдат хванати от пазачите, ще бъдат наказани с пребиваване в бункера тъмница. Макар да са известни свидетелствата, свързани с изкуството (например репортажът „Водни бои“ (*Farby wodne*) на Лудия Остаповска) и да се знае също, че есесовците използват талантливи в изкуството затворници (например ангажират музиканти в лагерния оркестър, който свири по време на завръщане на затворниците от работа), Ивона Куж в текста „Театър на затворено“ (*Teatr w zamknięciu*), публикуван в каталога, правилно отбелязва, че „артистичната дейност“, прихваната от нацистите в лагера, означава по-добра позиция на избрани затворници: „По-добрата позиция, която заемат избрани затворници благодарение на уменията да свирят или рисуват, ги поставя по-високо в лагерната йерархия, и същевременно с това подгонва моралния им статус“⁷. Изложбата „Lagertheater“ е разказ за дълбоката нужда от изкуство, която не е свързана с някакви измерими ползи освен оцеляването на човечността. Трудно е да си представим смелостта и устремеността да се създава изкуство, изпълнявано от затворнички въпреки съпътстващия страх. Както казва една от жените от записите, „трудно е да се обясни на някой, който не е бил в Бухенвалд“.

Превод от полски: АУГУСТО ЕЧЕВЕРИ

Преводът е направен по Marta Bryś. *Kunst macht frei. – Didaskalia. Gazeta teatralna*, nr 144, 2018, s. 64–66.

⁷ Песен на Полските легиони по времето на Първата световна война; бел. *peg*.

⁸ Пак там, стр. 19.

Ян Кноте, Стефан Михалски, Албум на театъра в Офицерския лагер за военнопленници, Волденбург 1940 – 1942, Волденбург 1942. Източник: Muzeum Teatralne w Teatrze Wielkim – Operze Narodowej w Warszawie, MT/III/237

Алиса в страната на чудесата

Тагеуш Боровски

Злото се шири по света вследствие на човешката свобода.
Зофия Косак

1. Сред книгите за Освиенцим, писани от литературни дилетанти и дебютанти, има една – и може би първата хронологически, защото е датирана още преди края на войната – която носи името на професионалната писателка госпожа Зофия Косак и въздействащото заглавие „От бездната“¹. Католическата критика похвали тази книга, а марксистите я подминаха с няколко цитата, като маргинално отправиха заядлив коментар: „без коментар“. И точно такъв коментар бих искал да напиша, защото книгата на г-жа Косак – и изобщо г-жа Косак, такава, каквато я виждаме в нейните лагерни разкази – е толкова странно социологическо явление, толкова класически образ на определен тип менталност, създаден от лагера, че би било грехота да не пресъздадем и класифицираме този тип.

Авторката на „Пожарища“ и „Кръстоносци“, която според мнението на професионалния критик има „дар за пластично виждане на повърхността на живота“, работи с „нечувано примитивна романова форма“, неспособна е да забележи „характеристиките на големите обществено-исторически процеси“, в книгата за лагера в Освиенцим продължава линията на своето някогашно литературно творчество, с това допълнение, разбира се, че католическият светоглед тук се е изострил в своеобразна ревностна набожност.

2. Въпреки твърдението на авторката, че „този разказ не се стреми да бъде литературен труд, единствената му цел е честно и вярно да представи лагерните условия“ (с. 60), известната авторка на „Без оръжие“ фантазира в почти всяко изречение, като обаче усилено се старее да снабди своя разказ с изобилни литературни добавки, които със своята претенциозност оставят макарбично впечатление у случайния читател, който случайно също е бил в лагера Аушвиц. Грешките на авторката се простират от езиковия пласт и през произволната интерпретация на фактите тя стига до абсурдни историософски идеи. [...]

... малки и големи грешки, незначителни и наивни, но всички те свидетелстват за това, че авторката на „От бездната“ не се интересува от бездната и в своя разказ не внимава за т.нар. реалии, а предлага напълно фалшив образ на средата, в която е пребивавала. Характерен елемент – обхващането на нейното знание е тесен; авторката не пише нищо за външните бригади (*Aussenkomandos*), за работата на полето, както се наричаше. Как така пребивавайки в Биркенау почти година (от октомври '43-та до юни-юли '44-та), г-жа Шливинска (такъв е псевдонимът ѝ в лагера) не е била нито веднъж на полето? За съжаление, авторката не разкрива механизма на скатаването от работата, а все пак това е един от любопитните лагерни и болнични въпроси.

Още по-зле е, когато авторката се опитва да очертае фигури на затворените жени и да обясни структурата на лагера. Разбира се, сред всички полякните са най-добри, а сред полякните – католичките, а сред католичките – приятелките на авторката, при което авторката не се замисля доколко този разказ съвпада с истината и доколко не накарнява другите хора и другите народности. [...]

3. [...] Защо жените полякни са най-благородни и се държат най-добре в лагера? Бившият затворник от Биркенау, който се е сблъскал с много народи и би се отнесъл по-скоро скептично към своеобразния месизианизъм или расизъм, или друга теория за превъзходство или особена национална различност, би стигнал до извода – като работи с изцяло материални критерии, – че пратките, заеманите длъжности в лагера и връзките всъщност подсигурият на полякните определено превъзходство в равнището на живот, а благодарение на това и по-големи шансове за оцеляване. Такъв затворник добре помни, че когато жените не получават нито пратки, нито заемат толкова длъжности в лагера както в периода '43–44-та, смъртността и равнището на живот при полякните са горе-долу същите както, да кажем, сред еврейките от Холандия. Това отношение радикално се променя, смятам, някъде около 4 април '43-та, т.е. деня, в който замина последният транспорт с болни „арийки“ към газа. [...]

4. Авторката на „От бездната“ не забравя нито за миг, че е писателка. Също така макар че нейният разказ е написан със странно небрежен език [...], тя постоянно усеща присъствието на читателя, на всеки няколко страници се обръща към него, опитва се да му подсказва подходящата реакция, да изпревари неговото недоверие или изненада, да му обясни най-обикновените факти [...], все едно читателят е паднал от луна или е прекарал тези шест години в емиграция. Прибягвайки до арсенала от достъпни за нея художествени средства, авторката въвежда цяла поредица от реторични фигури, диалози, теоретични

разсъждения и картини от живота, които – преплетени без ред – дават в резултат хаос от измислица и истина.

„Истината! Нека читателят не се притеснява, че ще открие тук преувеличаване или пропаганда“ (с. 2). И наистина – читателят заедно със силно наивните философски отклонения ще открие в лагерния разказ някои трюхи истина, друг е въпросът, че трябва сам да ги подгреди в някаква цялост и да ги оцени след това. Най-типична е историята с бинтовете. Ето: „Сред лекарките полякни има някои истински героини и каквото и да направи обществото, няма да отбележи достатъчно техните заслуги“ (с. 210), а една от тях, „която говори добре немски, се осмели и след като представи състоянието на болните, започна да моли за повече лекарства, дори само хартиени бинтове... Раните не бяха превързвани по цяла седмица, защото липсваше бинт“ (с. 214), а няколко страници по-късно историята получава неочаквана поанта: по време на забава с маски, организирана „в друг блок“, „участничките се появяват с облекло (или по-скоро без облекло) на вакханки, украсено с гирлянди от хартиени бинтове (каквито липсват за болните)“ (с. 232). За съжаление, авторката не прави извод за лекарките, които все пак имат контрол над лекарствата и бинтовете и толерират поведението на *флегерките*² (в скоби ще добавя, че повечето от тях са полякни, които през лятото на 44-та групово е трябвало да излетят от болницата заради отношението си към болните). Авторката на „Пожарища“ много остро атакува материалистическата доктрина. „Не е за умовете на двайсетгодишните да помирят мъката на славянската душа със светогледа, основан напълно на материализма!“ – въздиша по адрес на младите рускини (с. 142). И не само! Този светоглед е не само чужд на двайсетгодишната славянска душа, но и представлява смъртоносна опасност за „индивидуалната и безсмъртна душа“, защото ако „имаше право и човешката специфика, разграничаваща Божия Син сред всички други създания, беше мит, газова камера нямаше да представлява по-голямо престъпление от изстреблението на едни или други животни, например плъховете...“ (с. 245). Благородните усилия са прекъснати по средата от материалистичния светоглед (с. 258).

5. Търпеливият човек със сигурност вече се пита по какъв начин може да се появи толкова специфичен конгломерат от фалшиви понятия? Защо, как така квалифицирана писателка, запозната с действителността, която умее да улавя от нея литературни елементи и работи с големи теми (даже е свидетел на голямата тема!), не е успяла да предаде убедителен образ на Освиенцим, а е трябвало да прибегне до помощта на *ad hoc* слепена философия и натрапчива, но неуспешна полемика? Защо, въпреки практиката на писателите, които така охотно са актьори на собствените си спомени, въпреки „Пожарища“, своя дневник, благодарение на който влиза в литературата, авторката използва безличен стил (с. 2), премахва себе си от разказа така цялостно, че не само не знаем какво е яла в лагера и в какъв блок е била, но дори научаваме от чужди спомени предполагаемия период на престоя ѝ в лагера и нейния псевдоним?

За мен въпросът е ясен. Авторката на лагерния разказ е спадала в лагера към определена привилегирована каста (била е в Биркенау в периода, когато е било възможно да се спаси човек, който трябва да оцее), състояща се от определен брой полякни, които благодарение на пратките, връзките и грижата на затворниците функционери, водят в болниците и *шонунглоковете*³, в блоковете за почивка в периода '43–44-та относително удобен и безопасен живот, не участват в работни бригади, не стават (в болницата) за проверка, не ги заплашва (като болни) транспорт. Познавам тези отношения от мъжката болница в Биркенау, където най-добрите места по правило заемаха т.нар. полски интелектуалци, които бяха наистина здрави и разполагаха със съответен брой пратки, докато наистина болните бяха сбутани в останалите, по-лоши блокове или на долните нарове. Подобно явление се наблюдава и в женския лагер. Разбира се, човек, който като болен е

прекарал целия лагер в болницата, има много ограничен достъп до лагерните въпроси, не познава например работните бригади, нито е имал случай да се сблъска с другите националности, да не говорим пък за това, че без да знае основните новини и без да разполага с необходимия опит, си измисля фантастични оценки за заобикалящите го явления.

Оттук е напълно естествено попаянето в псевдомистицизъм, разсъждения за сатаната, наивни обсъждания на проблема за доброто и злото – без съмнение спомени за разговорите на нарочето с жени, всяка от които опитва по свой начин да разбере смисъла на лагера. В дългото, няколкomesечно бездействие и неизяснена етична ситуация се ражда религиозна истерия, изостряят се възгледите, нараства еротичното раздражение.

6. Да се разберем: нека никои не ме укорява, че обвинявам авторката на „От бездната“, че е преживяла лагера по неетичен начин. Обвинявам я само – при това много – за това, че не е имала смелостта да въведе в разказа и да съди самата себе си. Защото смятам, че не може да се пише за големите исторически събития, не може да се пише за големите етични конфликти, не може да се пише за Аушвиц по друг начин освен в чисто човешки категории, оперирайки с проверима лексика, без да се въвежда като обяснения действията на свръхестествени сили, защото – както госпожа Косак в нейния разказ – ще стигнем до фини разсъждения за ангелите, които плачат заради убийците, или за звездите, или защо в Освиенцим не е страшно? (именно, с. 188). Смятам, че единственият метод е именно материалистическият светоглед, че смисълът на Освиенцим в неговите рамки отлично може да се разреши, защото етичният проблем за човека и обществените условия се разполага именно в него, а все пак централният проблем на Освиенцим е отношението на затворник към затворника!

Освен това смятам, че не може да се пише безлично за Освиенцим. Първото задължение на лагерниците е да си дадат сметка какво е това лагер (с. 2) – да, но да не забравят, че читателят, който чете техния разказ и накрая се справи с всички ужаси, неизбежно ще попита: добре, но как стана така, че именно вие оцеляхте? Няма защо да водиш със себе си полемики, да доказваш, че е било разумно да споделяш от своите пратки или да изпльняваш някакви там християнски задължения. Няма как – разкажете най-накрая как купувахте места в болницата, в добрите работни бригади, как тикахте в комина *москолманите*, как купувахте жени и мъже, какво правехте в *унтеркунфтите*, в *Канада*, в *кранкенбаумите*⁴, в циганския лагер, разкажете за това и за още много дреболии, разкажете за всекидневието на лагера, за организацията, за йерархията на страха, за самотата на всеки човек. Но пишете, че именно вие сте го правили! Че част от мрачната слава на Освиенцим принадлежи и на вас! Защо пък не?

Но това е отклонение и тема за полемика относно моралността на Освиенцим, която бих искал да проведа по друг повод. Връщайки се към лагерния разказ на г-жа Косак, бих искал да я квалифицирам лапидарно като лоша и фалшива книга, а преди всичко – като безнадеждно слаба литературно. Просто дневник на Алиса в страната на чудесата.

Превод от полски: КРИСТИЯН ЯНЕВ

⁴ *Unterkunft* (нем. – нощувка, място за настаняване) – наименованието на лагерните складове и на бригадите, които работят там. *Канада* – името на един от лагерите в състава на Аушвиц-Биркенау, където се складира принадлежностите и ценностите, конфискувани от затворниците. *Krankenbaum* (нем.) – лагерна болница, в разказите на Боровски присъства и като абревиатура *KB*; бел. прев.

¹ Цитатите от книгата са подадени с конкретна страница по: ZoŹia Kossak, *Z otchłani. Wspomnienia z lagru*. Poznań, Księgarnia W. Nagłowskiego Częstochowa, 1946.

² *Флегер* – лагерен санитар; бел. прев.

³ Болнични блокове, където са настанявани затворници с по-леки заболявания; бел. прев.

У нас, в Аушвиц...

Тегеуш Боровски

I

...и така, вече ходя на санитарни курсове. Избраха десетина от нас от целия Биркенау и ще ни учат почти за доктори. Трябва да знаем колко кости има човек, как тече кръвта, какво е перитонеум, как да се борим със стафилококите и стрептококите, как се прави стерилна апендектомия и какво е пневмоторакс. Имаме много възвишена мисия – ще лекуваме колегите, които „злата съдба“ измъчва с болест, апатия или липса на желание за живот. Трябва – именно ние, десетина души на двадесет хиляди мъже в Биркенау – да намалим смъртността в лагера и да повдигнем духа на лагерниците. Това ни каза още в началото *лагерарцът*¹, попита и всеки от нас за възрастта и професията му, а когато му отговорих „студент“, изненадано повдигна вежди:

– Какво сте учили?

– История на литературата – отговорих скромно.

Кимна апатично, качи се на автомобила и замина.

След това вървахме по много красивия път към Освиенцим, видяхме куп пейзажи, след това някой ни прати някъде, в някакъв болничен блок като гости – *флегери*, но не се интересувах много от това, защото отидох със Сташек (сегадеш се, този, който ми даде кафявите панталони) към лагера, аз – да търся някого, който да ти предаде това писмо, а Сташек – към кухнята и склада, за да намери за вечеря бял хляб, кубче маргарин и поне една наденца, защото сме петима. Разбира се, никого не намерих, защото съм от тези с милионните номера, а тук са само стари номера и всеки ме гледа от високо. Но Сташек обеща да изпрати писмото благодарение на своите връзки, само да не е дълго, „защото трябва да е скучно, така да пишеш всеки ден на приятелката си“.

Така че когато се науча колко кости има човек и какво е перитонеум, може би ще мога да помогна за твоята пиодермия и за треската на съседката ти по легло. Само се притеснявам, че дори да зная как се лекува *ulcus duodeni*², няма да мога да открояна за теб гулавия мехлем на Уилкинсън за краста, защото го няма в целия Биркенау. При нас обливат болните с чай от мента, като се произнасят определени изключително ефективни заклинания, които за съжаление, не мога да повторя. Колкото до намаляването на смъртността: в моя блок боледуваше един от високоставените лагерници, беше зле, с треска, все по-често говореше за смъртта. Веднъж ме повика при себе си. Седнах на края на леглото.

– Все пак бях известен в лагера, нали? – попита, като ме гледаше неспокойно в очите.

– Че кой не те познава... и не те помни – отговорих невинно.

– Гледай – каза, като посочи червенеещите се от огъня стъкла.

Отвъд гората гореше огън.

– Знаеш ли, бих искал да ме погребат отделно. Само не заедно. Не в купчината. Разбираш ли?

– Не се притеснявай – казах му сърдечно. – Даже ще ти дам одеяло. И с гробарите ще поговоря.

Стисна ръката ми в мълчане. Но нищо не излезе.

Оздравя и ми изпрати кубче маргарин от лагера. С него си мажа обувките, защото е от риба. Така допринесох за намаляването на смъртността в лагера. Но хайде, стига толкова, защото е прекалено лагерно.

От почти месец нямам писма от дома...

II

Разкошни дни, без проверка, без задължения. Целият лагер стои на проверката, а ние на прозореца, наполовина показали се наблюдатели от друг свят. Хората ни се усмихват, ние се усмихаме на хората, обръщат се към нас с „Колеги от Биркенау“, малко със съчувствие, че нашата съдба е толкова тежка, и малко със срам, че тяхната е толкова добра. Пейзажът от прозореца е невинен, кремът³ не се вижда. Хората са влюбени в Освиенцим, с гордост казват „у нас, в Аушвиц“... В крайна сметка имат с какво да се хвалят. Представи си какво е Освиенцим. Вземи „Павяк“, тази ужасна дупка, добави „Сърбия“⁴, умножи по двадесет и осем и разположи всичко това толкова близо помежду си така,

¹ *Lagerarzt* (нем.) – лагерен лекар. С оглед на специфичния лагерен език са транскрибирани немскоезичните форми от оригиналния текст; *бел. прев.*

² Язва на дванадесетопръстника (лат.); *бел. прев.*

³ Крематориум; *бел. прев.*

⁴ Женски затвор във Варшава, намиращ се в близост до затвора „Павяк“; *бел. прев.*

Телени оградения в Концентрационния лагер Аушвиц-Биркенау (1945). Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

че между различните „Павяци“ да има само малко място, ограда всичко с двойна бодлива тел, а от три страни с бетонна стена, пабирай калната земя, отледай анемични дървета и затвори там няколко десетки хиляди души, които са били по няколко години в лагера, фантастично са страдали, преживели са най-лошото време, а сега панталоните им са изгладени до убийствен кант и ходят, като люлеят бедрата си – направи всичко това и ще разбереш защо те изпитват толкова презрение и снизхождение към нас, хората от Биркенау, където има само дървени конски бараки, няма тротоари, а вместо баня с гореща вода – четири крематориума.

От санитарното помещение, което е с много бели, някак неградски стени, бетонен затворнически пог и много, много триетажни нарове, отлично се вижда свободният път, по който понякога преминава човек, понякога кола, понякога дървена каруца, а понякога – велосипедист, вероятно работник, който се връща се от работа. По-далеч, но много далеч (нямаш представа колко пространство може да се побере в толкова малко прозраче, бих искал след войната, ако оцелея, да живея във висока къща с прозорци към полето) има някакви къщи, а след това сива гора. Земята е черна и трябва да е влажна. Като в сонета на Стаф, помниш ли „Пролетна разходка“? Но в нашето санитарно помещение има по-цивилни неща – кахлена печка с цветни плочки от майолика, такива, каквито имахме налични в склада. Печката има хитро разположена решетка за печене – сякаш я няма, а можеш да изпечеш и прасенце. На нарочете има „канадски“ одеяла, пухени като котешка козина. Има бели чаршафи, без гънки. Има маса, понякога застлана с покривка, но само на празници и по време на ягене.

Прозорецът гледа към пътя с брезите – *Биркенвег*⁵. Жалко, че е зима и че безлистните „плачещи“ брези висят надолу като проскубани метли, а вместо тревни площи под тях има лепкава кал, вероятно като в „онзи“ свят отвъд пътя, само че трябва да я месиш с крака. Вечер след проверката се разхождаме по пътеката с брезите достойно, сериозно, като поздравяваме познатите, кимайки с глава. На едно от кръстовищата има пътепоказател с релеф, който изобразява двама, които стоят на пейка и си шепнат нещо на ухо, а трети се навежда над тях, доближава ухо и подслушва. За предупреждение – всеки твой разговор е подслушван, коментирани, предавани, където трябва. Тук всеки знае всичко за всеки – кога е бил *мосолманин*, какво и от кого си е набавил, кого е удушил и за кого е доносничил, и всеки се усмихва подигравателно, когато хвалиш някого. Така че представи си „Павяк“, уголемен не знам колко пъти, ограден от двойна бодлива тел. Не както в Биркенау, където и наблюдателниците стоят наистина като щъркели на високи и дълги стълбове, лампите светят на всеки три стълба, а телата е единична, но за това отделните и секции не могат да се преброят на пръсти.

Тук не е така: лампите са на всеки два стълба и постовите са солидно изздани, телата е двойна и освен това има стена.

Така че ходим по *Биркенвег* в нашите цивилни грехи, директно от *цауна*⁶ – единствените петима души, които не са в затворнически раирани униформи. Ходим по *Биркенвег* обръснати, свежи и безгрижни. Тълпата се движи на групички, застава пред десети блок, където зад решетките и закованите прозорци са момичетата – опитни зайчета, но най-често се струпава пред блока на *шрайбшуба*⁷, не защото там са залата на оркестъра, библиотеката и музеят, а просто защото на партера се помещава *пурфт*⁸. Какво е това *пурф*, ще ти напиша друг път, засега си остане любопитна... Знаеш ли колко е странно да ти пиша, след като не

⁵ От нем. *Birkenweg*; *бел. прев.*

⁶ *Zauna*, в лагерния език – баня; *бел. прев.*

⁷ *Szrajbsztuba*, в лагерния език – канцелария; *бел. прев.*

⁸ *Puff*, в лагерния език – публичен дом; *бел. прев.*

съм виждал лицето ти от толкова време. Твоят образ се разпръсква в паметта ми и дори с голямо усилие на волята не мога да го призова. Има нещо необикновено в сънищата, защото те сънувам толкова ясно и живо. Знаеш ли, сънят не е като образа, а като преживяване, в което има пространство и се усеща теглото на предметите и топлината на твоето тяло...

Трудно ми е да си те представя на лагерния нар, с остригани коси след тифа... Помня те от „Павяк“ – висока, стройна девойка с лека усмивка и тъжни очи. На алея „Шух“⁹ седеше с наведена глава и виждах само твоите черни коси, които сега са остригани.

И това е най-силното, което ми е останало оттам, от онзи свят – твоят образ, макар че ми е толкова трудно да си те припомня. И затова ти пиша толкова дълги писма, защото това са моите вечерни разговори с теб, както тогава на ул. „Скаршиевска“. И затова тези писма са бедри. Запазил съм много ведрина в себе си и знам, че и ти не си я изгубила. Въпреки всичко. Въпреки сведената пред гестапо глава, въпреки тифа, въпреки пневмонията и късо остриганата коса.

А тези хора... Виждаш ли, те са преминали през страшната школа на лагера, този лагер от началото, за който кръжат легенди. Теглото им е било по трийсет кила, били са ги, селектирали са ги за газа – разбираш защо сега носят такива смешни, вталени якета, имат своеобразна люлееща се походка и хвалят Освиенцим на всяка стъпка?

И така... Ходим по *Биркенвег*, елегантни, в цивилни костюми. Но все пак – с милионни номера! Сто и три хиляди, сто и деветнайсет хиляди, отчаяние, че не сме с по-ранни номера! До нас се приближи някой със раирани затворнически дрехи, двадесет и седем хиляди, стар номер, чак не се побира в главата. Младо момче със замъглен поглед на онанист и походка на животно, надушващо опасност:

– Колеги, вие откъде сте?

– Ами, от Биркенау, колега.

– От Биркенау? – погледна ни критично. – И изглеждате толкова добре? Та това е страшно... Как можете да издържите там?

Витек, моят висок приятел и отличен музикант, отговори, подръпвайки маншетите си:

– За съжаление, нямаме пиано, но се издържа.

Старият номер ни погледна като през мъгла:

– Защото ние се боим от Биркенау...

[...]

IV

Днес е неделя. Преди обяд бяхме на разходка, гледахме отгоре експерименталния женски блок (подават глави през решетките съвсем като зайците на баща ми, спомняш си, сиби, с едно клепнало ухо), след това внимателно гледахме блока на *SK*¹⁰ (там на двора е онази черна стена, пред която по-рано разстрелваха, сега правят това по-тихо и дискретно – в крематориума). Видяхме няколко цивилни – две уплашени жени в кожени палта и мъж с уморено, недоспало лице. Водеше ги есесовец, само не се плаши, до временния градски арест, който се помещава именно в блока на *SK*. Жените гледаха с ужас хората в раираните затворнически грехи и масивното устройство на лагера – двуетажните сгради, двойното телено ограждение, стената зад телата, солидните караулни постройки. А ако знаеха, че стената достига – както казват – два метра дълбочина, за да не може да се подкопае! Усмиввахме им се, защото това е дреболия – ще поседят няколко седмици и ще си отидат. Или наистина ще докажат, че са тързували на черно. Тогава ще отидат в крематориума. Тези цивилни са смешни. Реагират на лагера като диваци при вида на огнестрелно оръжие. Не разбират механизма на нашия живот и търсят във всичко това нещо неправдоподобно, мистично, нещо отвъд човешките сили. Помниш ли как си седяла ужасена, когато те арестуваха, беше ми писала за това. Аз четях при Мария „Степният вълк“ (тя също подбираше четивата), но не знаех много какво и как се случва.

Днес добре познавам и неправдоподобното, и мистичното, след като всеки ден пред мен е крематориумът, хиляди случаи на флегмон¹¹ и туберкулоза, след като разбирах какво значи дълг и вятър, и слънце, и хляб, и супа от ряпа, и работа, за да не си навлечеш нечий гняв, и робство, и власт, след като бях, така да се каже, ръка за ръка със звяра – гледам ги с известно снизхождение, като ученият – лаика, посветеният – профана.

Изстискай от всекидневните събития цялата им всекидневност, отхвърли ужаса и погнусата, и презрението и намери философска формула за всичко това. За газа и златото, за проверките и *пурфа*, за цивилния и за стария номер.

⁹ На алея „Шух“ във Варшава се помещава седалището на Гестапо; *бел. прев.*

¹⁰ *Strafkompanie* (нем.) – блок на наказателната бригада, изпълняваща някои от най-тежките дейности в лагера; *бел. прев.*

¹¹ Гнойно възпаление на съединителната тъкан; *бел. прев.*

Ако ти бях казал тогава, когато танцувахме двамата в малката стаичка на оранжева светлина: слушай, ето ти милион души или два, или три милиона, убий ги така, че никои да не разбере за това, дори те, затвори няколкостотин хиляди, унищожихме солидарността им, настъкай човек срещу човека и... би ме помислила за луд и кой знае дали не би прекъснала танца. Но сигурно не бих казал това, дори да познавах лагера, за да не разваля настроението.

А гледай тук – първо имаше един селски хамбар, боядисан в бяло, и в него задушаваша хората. След това четири по-големи сгради – двадесет хиляди като едното нищо. Без вълшебства, без отрови, без хипноза. Няколко души направляват движението, за да не се струпват хората, когото текат като вода, след като пуснем кранчето. Това се случва сред анемичните гървета на задимената горичка. Обикновени товарни камиони возят хората, връщат се като на лента и отново возят. Без вълшебства, без отрови, без хипноза.

Как става така, че никои не крещи, не плаче в лицето, не се нахвърля на другия човек? Сваляме шапка пред есесовците, когото се връщат от гората, когато прочетат номерата ни, отиваме с тях на смърт и... нищо? Гладуваме, подгизваме под гръжда, отнемат ни най-близките. Виждаш – това е мистиката. Това е странното поробване на човека от другия човек. Това е дивата пасивност, която не може да се преодолее. А единственото оръжие – нашият брой, който няма да се побере в газовите камери.

Или пък: дръжката на лопатата, опряна в гърлото, и сто души дневно. Или супата от коприва и хляб с маргарин, а след това млад и строен есесовец с парче смачкана хартия в лапата си, номерът, татуиран на ръката ти, след това камионът, един от онези...

...знаеш ли кога за последно селектираха „арийци“ за газа? Четвърти април. А помниш ли кога пристигнахме в лагера? Двадесет и девети април. Какво би станало с твоята пневмония, ако бяхме пристигнали три месеца по-рано?

...знам, че лежиш на общ нар с приятелките си, когото сигурно много се учудват на моите думи. „Казваше, че този Тадеуш е ведър, а гледай, пише само мрачни неща“. И сигурно са много възмутени от мен. Но все пак можем да говорим и за тези неща, когото се случват около нас. Не споменаваме злото напразно и безотговорно, все пак се намираме в него...

...виждаш, отново е дълбока нощ след ден, изпълнен със странни събития.

Следобед отидох на боксов мач в голямата барака на *Вашираума*¹², там, откъдето първо заминаваха транспортите към газа. Пуснаха ни вътре на церемонията, макар че беше препълнено. В голямата чакалня беше направен ринг. Светлина от горе, съдия (nota bene, полски олимпийски съдия), международно известни боксьори, но само арийци, защото на евреите не беше позволено да участват. И същите тези хора, когото ден след ден избиваха десетки зъби, хора, някои от които сами бяха с празна челюст, със страст следяха Чортек, Валтер от Хамбург и някакво младо момче, когото след тренировките в лагера е достигнало, както казаха, висока класа. Тук още се помни номер 77, който някога се боксира с немците както му се щяло и на ринга откъсваша за това, когото другите търпели на полето. Залата беше задимена от цигарите, а боксьорите се млатеха колкото могат. Правеха това непрофесионално, но с голямо упорство.

– Този Валтер – каза Сташек – гледайте го само! На бригадата, като поуска, с един удар сваля *мюсюлманина*!

А тук, гледай, три рунда и нищо. Даже му набиха муцуната. Май има твърде много зрители, а? Зрителите бяха развълнувани по свой начин, а ние, естествено, бяхме на първия ред – като гости. Веднага след бокса отидох при конкуренцията, на концерт. Вие там, във вашия Биркенау, и понятияте си нямате какви чудеса на културата се случват на няколко километра от комините. Представи си, свирят увертюрата към „Танкред“ и нещо от Берлиоз, и още някакви фински танци на някакъв композитор, който има твърде много *ааа*-та във фамилията си. Къде ти такъв оркестър във Варшава! Но, но, ще ти разкажа поред, а ти слушай, защото си заслужава. Така, излязох от бокса, радостно развълнуван, и веднага влязох в блока, в който се намира и *пуфът*. Под *пуфа* е музикалната зала. В нея беше препълнено и шумно, до стената стояха слушатели, музикантите настройваха инструментите, бяха се разположили из цялата зала.

Срещу прозореца – платформа, там стоеше капото на кухнята (същевременно и капелмайстор), а белачите на картофи и отговорниците за *ролвага*¹³ (забравих да ти напиша, че оркестърът по време на работа бели картофи и бута количките) започнаха да свирят. Едва успях да се настани между втория кларинет и фагота. Там прилекнах до празния стол на първия кларинет и се отглагох на слушането. Не можеш да си представиш колко силно звучи симфоничният оркестър от трийсет души в голяма зала! Капелмайсторът дирижираше умерено, за да не удари с длан стената, и явно заплашваше онези, когото свиреха фалшиво. Ще им покаже на тях,

¹² *Waschraum* (нем.) – мокро помещение, умивалня; *бел. прев.*

¹³ От *Rollwagen* (нем.) – количка, с която се превозват умрелите към крематориума; *бел. прев.*

докато белят картофите. Тези в края на залата (в единия край барабани, в другия – басетля¹⁴) наваксваха както могат. Фаготът заглушаваше всичко, може би защото сегях точно до него. Но басетлята! Петнадесет слушатели (повече не се побираха) се потапяха в музиката като познавачи и награждаваха оркестъра с оскъдни аплодисменти... Някой нарече нашия лагер *Бетругслалер*¹⁵, лагер на измамите. Редкият жив плет при бялата сграда, дворот, който прилича на селски, табелата с надпис „баня“ бяха достатъчни, за да залъжат милиони хора, да ги измамат чак до смърт. Някакъв там бокс, някакви тревни площи при блоковете, две марки месечно за най-старателните затворници, горчица в бюфета, всяка седмица контрол на въшките и увертюрата към „Танкред“ стигаха, за да заблудят света и... нас.

Тези там отвън си мислят, че това е ужасно, но все пак не е толкова зле, щом има и оркестър, и бокс, и тревни площи, и одеяла на леглата... Измамна е порцията хляб, към която трябва да прибавиш, за да оцелееш. Измамно е и работното време, в което не е позволено да се говори, сяда, почива. Измамна е всяка непълна лопата пръст, която хвърляме върху насипа на канавката. Гледай внимателно всичко това и не губи сили, когато ти е зле.

Защото може би ще трябва да дадем свидетелство от този лагер, от това време на измамите на живите хора и да застанем в защита на умрелите. Веднъж отивахме на бригада до лагера. Оркестърът свиреше в такт с ходещите редици. Мина *DAW*¹⁶ и десетки други бригади и чакаха пред портата: десет хиляди мъже. И тогава от *FKL*¹⁷ пристигнаха камиони, пълни с голи жени. Жените протягаха ръце и викаха: – Спасете ни! Отиваме в газа! Спасете ни! И преминаха край нас, десет хиляди мъже в дълбоко мъчание. Нито един човек не се помръдна, нито една ръка не се вдигна. Защото живите винаги имат право пред умрелите. [...]

IX

Върнахме се вече. Отидох по старому към своя блок, намазах болните от краста с ментов чай, а днес рано измихме пода. След това застанах с умна физиономия край доктора, който правеше пункция. После взех последните две инжекции с протозил и ти ги изпратих. Най-накрая нашият блокъв фризьор (като цивилен е бил реставратор край пощата в Краков), Хенек Либенфройнд, призна, че сега сигурно ще бъде най-добрият *флегер* сред литераторите.

Освен това през целия ден обикалям с писмото за теб. Писмото за теб – това са тези листи, но за да отидат където трябва, трябва нечи крака да ги занесат. И търся такива крака. Най-накрая намерих един чифт – в дълги, червени ботуши с връзки. Освен това краката имат черни очила, широкоплещести са и всеки ден ходят до *FKL* за детски трупове от мъжки пол. Те трябва да преминат през нашата *шрайбуца*, нашата трупярна и нашият *SDG*¹⁸ трябва собственоръчно да ги оледа. Светът се основава на реда или по-малко поетично – *Ordnung muss sein*¹⁹.

Така че краката ходят до *FKL* и са доста дружелюбни към мен. Самите те, казват, имат жена в женския лагер и знаят колко е тежко. И затова ще занесат писмото ей така, за удоволствие. И мен ще забедат, ако се удаде случай. Тогава изпращам писмото веднага, а самият аз се старая да дойда при теб. Дори се чувствам в пътешественическо настроение. Приятелите ми ме съветват да взема одеяло и да го скрия, където трябва. С моя късмет и лагерната находчивост правилно разбират, че ще ме заловят при първата екскурзия. Освен ако нямам нечия протекция. Посъветвах ги да се намажат с перуански баасам за краста. И освен това разглеждам пейзажа. Нищо не се е

¹⁴ Басетля – белоруски народен струнен музикален инструмент; *бел. прев.*

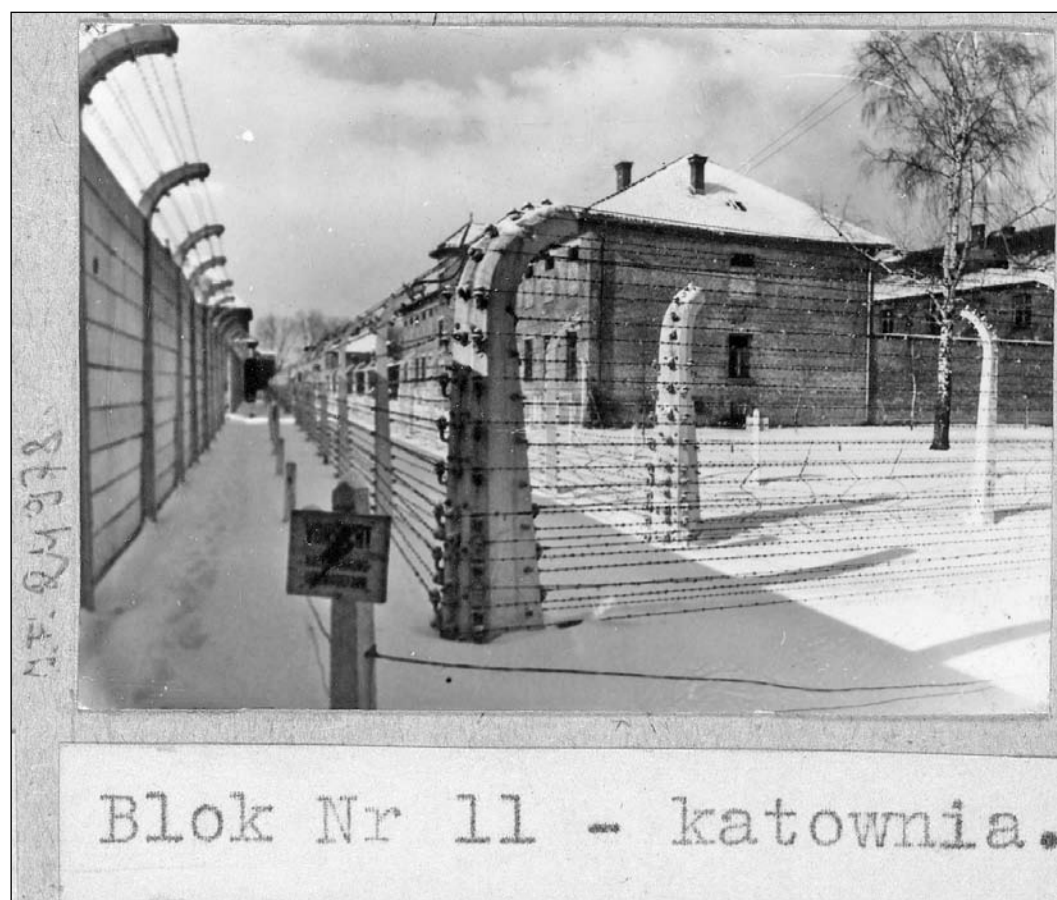
¹⁵ От нем. *Betrugslager*; *бел. прев.*

¹⁶ *Deutsche Ausrüstungswerke* (нем.) – тежка бригада, изпълняваща военни поръчки за СС; *бел. прев.*

¹⁷ *Frauenkonzentrationslager* (нем.) – женски концентрационен лагер; *бел. прев.*

¹⁸ *Sanitätsdienstgrade* (нем.) – санитар от СС; *бел. прев.*

¹⁹ Трябва да има ред (нем.); *бел. прев.*

Блок 11 в Концентрационния лагер Аушвиц I, използван за мъчения и екзекуции (1945). Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

променило, само дето странно се е натрупала кал. Пролетта ухае. Хората ще се удавят в калта. От гората веднъж се усеща мирис на борове, а друг път на дим. Веднъж камионите превозват парцали, друг път *мюсюлмани* от Буна. Веднъж обяд за склада, друг път есесовци за смяна на стражата. Нищо не се е променило. Вчера беше неделя, бяхме в лагера на проверка за въшки. Лагерните блокове са отворителни през зимата! Мръсни легла, изметени утъпкани подове и застоляла миризма на хора. Блоковете са натъпкани с хора, но няма нито една въшка. Ненапразно обезпаразитяването продължава по цяла нощ. Тъкмо излизаме от блоковете след приключването на проверката, когато от кремото се връщаше *зондеркомандо*²⁰. Бяха одимени, омазнени, огъваха се под тежките вързопи. Беше им позволено да вземат всичко освен злато, но именно него внасят най-много като контрабанда.

Малки групи се отделиха от блоковете, смесиха се с маршрутизиращите редици и сграбчваха забелязаните пакети. Викове, проклетия и удари изпълваха въздуха. Най-накрая *зондер* изчезна в портата на своя двор, отделен със стена от останалата част на лагера. Скоро обаче евреите започнаха да се промъкват, за да търгуват, да уреждат нещо и да се посещават. Спрях един от тях, приятел от нашата бивша бригада. Разболях се и попаднах в *KB*. Той извади повече „късмет“ и попадна в *зондер*. Винаги е по-добре, отколкото да работиш с лопатата за купичка супа. Сърдечно протегна ръка.

– А, ти ли си? Нуждаеш ли се от нещо? Ако имаш ябълки...

– Не, нямам ябълки за теб – отговорих приятелски. –

Още ли не си умрял, Аврам? Какво ново?

– Нищо интересно. Обгазахме чехкните.

– Знам и без да ми го казваш. А ти лично как си?

– Лично? Какво при мен може да бъде лично? Коминът, блоковете и отново коминът? Имам ли си някого тук? А, искаш да знаеш лично – измислихме нов начин за изгаряне в комина. Знаеш ли какъв?

Бях много любезно любопитен.

– Ами така, хващаме четири хлапета с коси, приближаваме им главите и подпалваме косите. След това си гори само и е *гемахт*²¹.

– Поздравления – казах сухо и без ентузиазъм.

Разсмях се странно и ме погледна в очите:

– Е, *флегер*, у нас, в Аушвиц, трябва да се забавляваме както можем. Как иначе да издържим?

Сложи ръце в джобовите си и си тръгна, без да се сбогува. Но това е лъжа и гротеска – както целият лагер, така и целият свят.

Превод от полски: КРИСТИЯН ЯНЕВ

²⁰ *Sonderkommando* (нем.) – специална бригада, съставена изцяло от евреи, която работи в крематориумите; *бел. прев.*

²¹ *Gemacht* (нем.) – готово, направено; *бел. прев.*

Хората, които вървяха

Тегеуи Боровски

Тегеуи Боровски

Първо построихме футболно игрище на празното поле, което се намираше зад болничните бараки. Полето беше „добре“ разположено – отляво беше циганският лагер с неговите мотаещи се дечурлига, с жените, които седяха при тоалетните, и хубавите, добре облечени *флегерки*, отзад – телените ограждения, зад които беше рампата с широките железопътни релси, все още пълна с вагони, а зад рампата – женският лагер. Какъв ти женски лагер. Не казвахме така. Казвахме *FKL* – и толкова. Отгясно на полето бяха крематориумите, един зад рампата, до *FKL*, другият – по-близо, точно до телените ограждения. Сolidни сгради, със стабилни основи в земята. Зад крематориумите – горичка, през която се вървеше до бялата сграда¹.

Изграждахме игрището през пролетта и още преди да го приключим, започнахме да засяваме цветя под прозорците и да редим червени пътечки от натрошени тухли около блоковете. Засявахме спанак и маруля, слънчогледи и честън. Оформяхме тревни площи с подрязаната около игрището морава. Поливахме ги всеки ден с вода, която носехме с варели от лагерните умивални.

Когато поливаните цветя пораснаха, приключихме с игрището.

Сега цветята растяха сами, болните лежаха сами в леглата, а ние играехме футбол. Всеки ден след раздаването на вечерните порции, който поиска, идваше на игрището и риташе топката. Други отиваха при телените ограждения и разговаряха по цялата ширина на рампата с *FKL*. Веднъж бях вратар. Беше неделя, голяма тълпа *флегери* и поизлекувани болни беше заобиколила игрището, по него някой гонеше някого и сигурно топката. Стоях на вратата – с гръб към рампата. Топката излезе извън игрището и се изтърколи чак до телените ограждения. Като я вдигах от земята, погледнах към рампата.

На рампата тъкмо спираше влак. От товарните вагони започнаха да слизат хора и тръгнаха към гората. Отдалеч се виждаха едунствено цветните петна на роклите. Очевидно жените вече бяха облекли летни тоалети, за първи път този сезон. Мъжете сваляха саката и белите им ризи искряха. Тълпата вървеше бавно, към нея се присъединяваха все нови хора от вагоните. Най-накрая се спря. Хората седнаха на тревата и гледаха в нашата посока. Върнах се с топката и я изритах към игрището. Премина от крак на крак и се върна в полукръг при вратата. Избих я към корнера. Търкулна се в тревата. Отново отидох да я взема. И като я вдигах от земята, застинах – рампата беше празна. На нея не беше останал нито един човек от цветната, лятна тълпа. Вагоните също бяха потеглили. Отлично се виждаха блоковете на *FKL*. Край телените ограждения отново стояха *флегерите* и викаха на момичетата, които им отговаряха от другата страна на рампата.

Върнах се с топката и подадох към корнера. Между първия и втория корнер зад гърба ми бяха обгазени три хиляди души. След това хората започнаха да вървят по двата пътя към гората – пътя направо от рампата и втория, от другата страна на нашата болница. И двата водеха към крематориума, но някои имаха късмета да отидат по-нататък, чак до *цауната*, която за тях не означаваше само баня и премахване на въшките, подстригване и нови, боядисани с блажна боя парцали, но и живот. Е, да, живот в лагер, но все пак – живот.

Когато ставах сутрин да мия пода, хората вървяха – по единия и другия път. Жени, мъже и деца. И носеха вързопи. Когато сядях на обяд, по-хубав, отколкоето имах у дома, хората вървяха – по единия и другия път. В блока влизаше доста слънце, отваряхме широко вратите и прозорците. Мокрехме пода, за да няма прах. Следобед носех пакети от склада, които бяха донесени още сутринта от главната поща, от лагера. Писарят разнасяше писма. Доктoрoшe правеха превръзки и пункции, слагаха инжекции. Имаха една спринцовка за целия блок. В топлите вечери седях при вратата на блока и четях „Брат ми ИВ“ на Пиер Лоти, а хората вървяха и вървяха – по единия и другия път. Нощем излизах пред блока – в тъмнината светеха лампите над телените ограждения. Пътят беше тъмен, но ясно чувах далечния шум на хиляди гласове – хората вървяха и вървяха. Над гората се издигаше огън и осветяваше небето, а заедно с огъня се надигаше и човешки вик.

Гледах в дълбината на нощта, вцепенен, онемял, неподвижен. Вътре в мен цялото ми тяло трепереше и кипеше, без да го контролирам. Вече няха контрол над него, макар че усещах всяко негово потрепване. Бях напълно спокоен, но тялото ми се буноуваше.

Скоро след това отидох от болницата в лагера. Дните бяха пълни с важни събития. На брега на Франция дебаркираха

Първоначално лагерът в Аушвиц, 1941 г.

^[1] Наименование на временната газова камера в лагера Аушвиц – поради белия цвят на стените на сградата, бел прев

12

Литературен вестник 2-8.7.2025

войските на Съюзниците. Очакваше се руският фронт да се премести и да наближи Варшава.

Но у нас през нощта и през деня на станцията чакаха редици влакове, натоварени с хора. Отваряха вагоните и хората започваха да вървят – по единия и другия път.

До нашия работнически лагер имаше ненаселен и незавършен сектор С. Готови бяха само бараките и огражденията от електрифицирана тел. Но нямаше мукава за покривите, а някои блокове няхаха нарове. На триетажните нарове в конските блокове на лагера в Биркенау можеха да се сместят до петстотин души. В сектор С в тези блокове бяха натъпквани по хиляда и повече млади момичета, избрани измежду хората, които вървяха. Двadesет и осем блока – над тридесет хиляди жени. Тези жени бяха остригвани до кожа и обличани в летни роклички без ръкави. Не получаваха бельо. Нито лъжици, нито купи, нито парцали за тяло. Биркенау се намираше във влажната зона в подножието на планините. През деня те се виждаха отлично през прозрачния въздух. Сутрин бяха скрити от мъгла и изглеждаха замръзнали, защото сутринните бяха необичайно спугени и мъгливи. Тези сутрини ни освежаваха преди знойните дни, но жените, които на двadesет метра надясно от пет сутринта стояха на проверка, бяха посинели от студ и се скупчваха заедно като ято яребици. Нарекохме този лагер Персийския пазар. През слънчевите дни жените излизаха от блоковете и се струпваха на широкия път между блоковете. Разноцветните летни рокли и шарените кърпи, които покриваха голите им глави, отдалеч оставяха впечатление за светъл, оживен и шумен пазар. Заради екзотиката си – персийски.

Отдалеч жените няхаха нито лица, нито възраст. Само бели петна и пастелни фигури. Персийският пазар не беше готов лагер. Бригадата „Вагнер“ строеше там каменен път, който изравняваше с голям ваялк. Други копаеха за канализацията и умивалните, наскоро създадени във всички сектори на Биркенау. Други пък полагаха основите на благоденствието на сектора – докарваха завивки, одеяла, тенекени съдове и забързано ги оставяха в склада, за да са на разположение на шефа, на командващия есесовец. Разбира се, част от тези вещи веднага отиваше в лагера, открадната от работещите там. Ползата от всички тези завивки, одеяла и съдове беше преди всичко това, че можеше да се крадат.

Всички покриви на блоковете бараки в целия Персийски пазар бяха покрити от мен и моите другари. Не го правехме по заповед, нито от милосърдие. Покривахме ги все пак с откъпнатата мукава и ги лепяхме с откъпнат катран. Не го правехме и от солидарност към старите номера, *флегерките* от *FKL*, които заемаха тук всички длъжности. Всяка ролка мукава, всяка кофа катран трябваше да се заплати от старшите по блок². На капото, на *командофюрера*³, на елита на бригадите. Да се заплати по различен начин – със злато, с храна, с жените от блока, със себе си. Която както може.

Както ние поправяхме покривите, електротехниците поставяха осветление, дърводелците изработваха *бараките*⁴ и оборудване за тях от откъпнатата дървесина, а зидарите носеха откраднати железни печки и зидаха където трябваше.

Товава опознах облика на този странен лагер. Сутрин идвахме до неговата порта, като бутахме пред себе си колички с мукава и катран. При портата стоеше стражата, блондинки с широки бедра и високи ботуши с кончове. Блондинките ни проверяваха и ни пускаха вътре. След това отиваха сами на проверка в блоковете. Не една от тях имаше свои любовници сред зидарите и дърводелците. Отдаваха им се в недовършените умивални или блоковете *бараки*.

След това влизяхме навътре в лагера между някакви блокове и там, на плаца, палехме огън и варяхме катрана. Жените веднага ни наобикаляха. Молеха за ножче, кърпа за нос, лъжица, молив, парче хартия, връзка за обувки, хляб.

– Все пак вие сте мъже и можете всичко – казваха. – Толкова време живеете в този лагер и не сте умрели. Сигурно имате всичко. Защо не искате да го споделите с нас.

Раздавахме им всички дреболии, обръщяхме джобовете си, за да покажем, че вече нямаме нищо. Сваляхме си ризите за тях. Накрая започнахме да идваме с празни джобове и не им давахме нищо.

Тези жени не бяха еднакви, както ни изглеждаше от перспективата на другия сектор, на двайсет метра наляво оттук.

Сред тях имаше момиченца с неостригани коси, объркани херувимчета в картината на Страшния съд. Имаше млади момичета, които гледаха с почуда тълпата жени около нас и с презрение към нас, грубите и брутални мъже. Имаше омъжени жени, които отчаяно ни молеха за вести за изчезналите си съпрузи, имаше майки, които търсеха от нас информация за децата си.

– Толкова ни е зле, студено ни е, гладни сме – плачеха – дали поне на тях им е по-добре?

– На тях със сигурност им е по-добре, ако има справедлив

^[2] Blokowy – от Blockälteste (нем.); бел прев

^[3] Komandoführer (нем.) – командир на бригада; бел прев

^[4] Vuda – помещение в блоковете за затворници, в което живеят заемащите длъжност в лагера като старшите по блок, бел прев

Бог – отговаряхме сериозно, без обичайните подигравки и шеги.

– Но нали не са мъртви? – питаха се жените, като ни гледаха неспокойно в очите.

Отдалечавахме се мъчаливо, бързайки за работата си. Старшите по блок в Персийския пазар бяха словачки, които знаеха езика на тези жени. Тези момичета имаха по няколко години опит в лагера. Помнеха началото на *FKL*, когато труповете на жените лежали край всички блокове и гнели по болничните легла, а човешките изпражнения се трупали на ужасни купища в блоковете. Въпреки външната грубост бяха съхранили женската си мекота и доброта. Вероятно имаха свои любовници и освен това крадяха маргарин и консерви, за да заплатят за донесените одеяла или рокли от складовете, но…

…но помня Мирка, набито, малко момиче в розово. *Бараката* ѝ също беше обезведена в розово с розови пердета на прозореца, който гледаше към блока. Въздухът в *бараката* хвърляше розов оттенък върху лицето ѝ и момичето изглеждаше като отбърнато от нежен воал. Един еврейн с развалени зъби от нашата бригада беше влюбен в нея. Еврейният купуваше за нея пресни яйца, събрани от целия лагер, опаковаше ги и леко ги прехвърляше през теленото ограждение. Прекарваше с нея цели часове, без да внимава нито за проверката на есесовките, нито за нашия шеф, който ходеше с огромен револвер, пристегнат към бялата лятна униформа. Наричахме шефа Филупек⁵, защото никнеше, където не го сееш.

Един ден Мирка притича под покрива, на който поставяхме мукава. Махна с ръка на евреина и ми извика:

– Слезте! Може и Вие нещо да помогнете!

Спуснахме се от покрива по вратата на блока. Хвана ни за ръка и ни гръпна. Повече ни между наровете, посочи към един от тях, затрупан с шарени одеяла, и към детето, което лежеше по средата, и ни каза афектирано:

– Вижте, скоро ще умре! Кажете, какво мога да направя аз? Защо се разболя така изведнъж?

Детето спеше много неспокойно. Изглеждаше като роза в златна рамка: зачервени бузи и златен ореол на косите.

– Колко хубаво дете – прошепнах тихо.

– Хубаво! – извика Мирка – знаете, че е хубаво! Но то може да умре! Трябва да го крия, за да не го пратят в газа! Есесовката може да го открие! Помогнете ми!

Еврейният сложи ръка на рамото ѝ. Тя се отдръпна рязко и започна да ридеа. Свих рамене и излязох от блока.

Отдалеч се виждаха вагоните, които пристигаха на рампата. Возеха нови хора, които щяха да вървят. По пътя между секторите от вагоните се връщаше една група от *Каната* и подмина друга, която отиваше да я смени. Над гората се издигаше дим. Седнах край купияция котел и докато разбърквах катрана, мислех дълго. В един момент се хванах, че си мисля как искам да имам такова дете с румени насън бузи и разпилени коси. Разсмях се на нелепата мисъл и отидох на покрива да заковавам мукавата.

Помня и другата старша по блок, висока, рижа девойка с широки стъпала и червени длани. Нямаше собствена *барака*, само няколко одеяла, разположени на леглото, и няколко провесени на шнур вместо стени.

– Да не си мислят – каза, показвайки жените, които лежаха глава до глава на наровете – че човек бяга от тях. Нищо не мога да им дам, но нищо няма да взема от тях.

– Вярваш ли в загробния живот? – попита ме веднъж по време на някакъв шеговит разговор.

– Понякога – отговорих сържано. – Вярвах веднъж в затвора, а друг път, когато бях на прага на смъртта в лагера.

– А ако човек върши зло, ще бъде наказан, нали?

– Вероятно да, освен ако няма някакви норми на справедливост, по-висши от човешките. Разбираш ли – разкриване на мотивите, вътрешните подбуди, невайдността на вината спрямо същияския смисъл на света. Дали престъплението, извършено на земята, може да бъде наказвано в космоса?

– Но по човешки, нормално! – извика.

– Трябва да бъде наказвано, това е ясно.

– А ти би ли вършил добро, ако можеше?

– Не търся награда, слагам покривите и искам да оцелея в лагера.

– И мислиш, че те – кимна с глава в неопределена посока – не трябва да бъдат наказани?

– Мисля, че на хората, които страдат несправедливо, не им е достатъчна само справедливостта. Искат и виновниците да страдат несправедливо. Това ще почувстват като справедливост.

– Ама че си умен! Но не би могъл справедливо да раздадеш супа и да не дадеш на своята любима! – каза с ирония и влезе в блока. Жените лежаха на наровете, глава до глава. Големите им очи блестяха върху неподвижните им лица. В лагера вече настъпваше гладът. Рижавата старша по блок вървеше между наровете и заговаряше жените, за да не мислят. Издърпваше певичите от наровете и им нареждаше да пеят. Танцорките – и им нареждаше да танцуват. Декламаторките – и им нареждаше да речитират стихове.

^[5] Архаично за „заек“, използва се във фразеологията: „да изскоча като заек от храстите“ – „да кажа нещо неподходящо, ненавременно“; бел прев

Останките от крематориум в Концентрационния лагер Аушвиц-Биркенау (1945). Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

– Постоянно, постоянно ме питат къде са майките им, бащите им. Молят ме да им пиша.
 – И мен ме молят. Какво да се прави.
 – Теб! Ти идваш и си отиваш, а аз? Моля ги, умолявам, която е бременна, да не отива на лекар, която е болна, да си стои в блока! Да не мислиш, че ми вярват? Та човек им мисли само доброто. Но как да им помогна, като сами се бутат в газа!
 Върху печката някакво момиче пееше популярна песен. Когато свърши, жените от нарочетите започнаха да ръкопляскаха. Момичето се усмихваше и се покланяше. Рижавата старша по блок се хвана за главата.
 – Не издържам вече! Та това е ужасно – изсъска и скочи върху печката.
 – Слизай! – извика на момичето.
 В блока настана тишина. Старшата по блок вдигна ръка.
 – Тихо! – извика, макар че никой не беше казал и дума. – Питайте ме къде са вашите родители и вашите деца. Не ви казах, защото ми беше жал за вас. Сега ще ви кажа, за да знаете, защото и с вас ще направят същото, ако се разболеете. Вашите деца, мъже и родители изобщо не са в друг лагер. Натъркаха ги в мазето и ги удушиха с газ. Разбирате ли, с газ! Като милиони други, като моите родители. Те горят на кладите и в крематориумите. Този дим, който виждате над покривите, изобщо не е от тухларната, както ви казвам. От вашите деца е! А сега продължавай да пееш – каза спокойно на уплашената певица, скочи от печката и излезе от блока.
 Ясно беше, че Освиенцим и Биркенау вървяха към по-добро. Първо бяха и убиваха масово в бригадите, след това спорадично. Първо хората спяха един до друг на пода и се обръщаха по команда, след това на нарочетите, които както искаше, и дори отгледано на леглата. Първо хората стояха по два дни на проверка, след това само до втория зънец, до девет часа. През първите години не беше позволено да се изпращат пакети, след това позволяваха по петстотин грама, а най-накрая – колкото искаш. Не беше позволено да имаш джобове, след това позволиха дори цивилни грехи на територията на Биркенау. В лагера беше „все по-добре“. След три или четири години. Никой не вярваше, че може да бъде като преди, и се гордееше, че е преживял. Колкото по-лошо беше на фронта за немците, толкова по-добре беше в лагера. А щеше да бъде все по-лошо за тях...
 На Персийския пазар времето течеше назад. Отново наблюдавахме Освиенцим от четиресета година. Жените лакомо гълтаха супа, която при нас, в блоковете, никой не ядеше. Миришеха на пот и женска кръв. От пет сутринта стояха на проверка. Докато ги преброяха, ставаха девет. Тогава получаваха студено кафе. В три следобед започваше вечерната проверка и получаваха вечеря – хляб и добавка към хляба. Тъй като не работеха, не им се полагаше *цуга*⁶ – надбавка за труда.
 Понякога ги изкарваха от блоковете през деня на извънредна проверка. Заставаха по пет и една след друга влизаха в блока. Едрите блондинки, есесовките в ботуши с кончове, гърпаха от редиците по-слабите, по-грозните, тези с потопуснатите коремци и ги тикаха в средата на „окото“. Окото – това бяха старшите по отделение⁷, които се

държаха за ръце. Оформяха затворен кръг. Запълненото с жени око се движеше като макабричен танц към портата на лагера и се вливаше в общото око. Петстотин, шестстотин, хиляда избрани жени. Всички вървяха – по този път.
 Понякога някоя есесовка влизаха в блока. Оглеждаше леглата – жена, която гледаше жените. Питаше коя иска да отиде на лекар. Коя е бременна. Ще получат мляко и бял хляб в болницата.
 Жени от леглата излизаха и оградени от околото отиваха към портата – също по този път.
 Свободното си време – за да минава денят, когато имаше малко материал – прекарвахме на Персийския пазар при старшите по блок, край блоковете или в тоалетната. При старшите по блок пиехме чай или отивахме в *бараките* да джемем един час в гостоприемно предоставеното легло. При блоковете разговаряхме с дърводелците и зидарите. Около тях се навъртаха жени, вече в пуловери и с чорапи. Донеси им каквото и да е парцал и можеш да правиш каквото искаш с тях. Откакто го има лагера, не е имало такова изобилие от жени!
 Тоалетната е обща за мъжете и жените. Само дето е разделена с дъска. От страната на жените – блъсканица и врява; при нас – тишина и приятна хладина от бетонните приспособления. Седиш тук по цели часове и водих лобовни диалози с Катя, малката стройничка чистачка на тоалетната. Никой не се притеснява и на никога ситуацията не пречи. Човек вече е видял толкова в лагера... Така мина юни. Денем и нощем хората вървяха – по единия и другия път. От изгрев до късно през нощта целият Персийски пазар стоеше на проверка. Дните бяха топли и капанът се топеше по покривите. След това започнаха дъждове и духаха силен вятър. Сутрините бяха пронизващо студени. След това времето се оправя! На рампата без прекъсване идваха вагони и хората вървяха нататък. Често ставахме сутрин, но не можехме да отидем на работа, защото пътищата бяха заръстени от тях. Вървяха бавно, на разпръснати групи и се държаха за ръце. Жени, старици, деца. Вървяха откъдето телените ограждения, като обръщаха към нас мъчалливите си лица. Гледаха ни със състрадание и ни подхвърляха хляб през телените ограждения.
 Жените сваляха часовниците от ръцете си и ги хвърляха пред краката ни, като показваха с жестове, че можем да ги вземем.
 Оркестърът при портата свиреше фокстрот и танго. Лагерът гледаше вървящите. Човек има малък набор от реакции спрямо големите чувства и бурните страсти. Изразява ги със същите рефлексии като малките и обикновените. Използва същите прости думи.
 – Колко минаха вече? От средата на май почти два месеца, сметни по двайсет хиляди дневно... Около милион!
 – Не всеки ден са обгизявали по толкова. Всъщност, дявол ги знае, четири комина и няколко рова.
 – Тогава сметни другояче – от Кошице и Мункач почти шестстотин хиляди, каквото и да говорим, всичките ги докараха, а от Будапеща? Към триста хиляди ще да са?
 – Не ти ли е все едно?
 – Я⁸, но сигурно скоро ще се свърши? Та те ще ги избият всичките.

– Все ще останат.
 Човек свиба рамене и гледа пътя. След тълната хора бавно вървят есесовците, окуражават ги да вървят с добродушна усмивка. Показват, че вече е близко, и потупват по рамото някакъв старец, който тича към рова, прибързано сваля панталоните си и подскачайки смешно, кляка в него. Есесовецът му посочва отдалечаващата се група. Старецът кима с глава, вдига панталоните си и подскачайки смешно, тича след тях.
 Човек се усмихва развеселен, като вижда друг човек, който така бърза към газовата камера.
 След това ходихме при складовете да мажем отново протекулите покриви. Там бяха натрупани планини от парцали и недокосянати вързопи. Скровищата, взети от хората, които вървяха, лежах отгоре, непокрыти на слънцето или дъжда.
 Палехме огън под катрана и отивахме да откъсваме материал. Един носеше ведро с вода, друг чувал със сушени вишни или сливи, трети захар. Варяхме компот и носехме на покрива, за да пият тези, които се правеха, че работят. Други пържеха бекон с лук и похапваха царевичен хляб. Крадяхме всичко, което ни беше под ръка, и го носехме в лагера.
 От покрива отлично се виждаха горящите кладни и работещите крематориуми. Тълпата влизаха вътре, разсъбличаше се, а след това есесовците бързо затваряха прозорците, като плътно затягаха винтовете. След няколко минути, които не стигаха дори прилично да се намаже с катран парче мукава, отваряха прозорците и страничните врати и проветряваха. *Зондеркомандо* идваше и избличаше труповете на кладата. И така от сутрин до вечер – наново всеки ден.
 Понякога след обгизяването на такъв транспорт пристигаха закъснели автомобили с болни и медицински сестри. Не си струваше да ги обгизяват. Събличаха ги голи и или *обериарфюрер*⁹ Мол стреляше с карабина, или ги буташа живи в горящия ров.
 Веднъж с автомобила пристигна млада жена, която не искаше да се раздели с майка си. И двете бяха съблечени в газовата камера, майката отиде напред. Човекът, който трябваше да отведе дъщерята, се спря, заслепен от чудната красота на нейното тяло, и в почуда се почеса по главата. При този човешки, прост жест жената се отпусна. Изчерви се и го хвана за ръка:
 – Кажу, какво ще правят с нас?
 – Бъди смела – каза човекът, без да освободи ръката си.
 – Смела съм! Виждаш, не се срамувам от теб. Кажу ми!
 – Помни, бъди смела, върви. Ще те водят. Само не гледай. Хвана я за ръка и я поведе, като с другата си ръка ѝ закриваше очите. Тряскът и миризмата на горяща мазнина, и горещината, която се усещаше отдолу, я ужасиха. Дръпна се. Но той деликатно наведе главата ѝ, откривайки тила ѝ. В този момент *обериарфюрерът* стреля, почти без да се цели. Човекът бутна жената в горящия ров и докато падаше, чу нейния ужасен, прекъснат вик.
 Когато Персийският пазар, циганският лагер, *FKL* се напълни с жени, избрани измежду хората, които вървяха, отвори се нов лагер, Мексико, срещу Персийския пазар. Беше също толкова безстопанствен и също така там се поставяха *бараци* за старшите по блок, с осветление и прозорци.
 Дните си приличаха. Хората слизаха от вагоните и вървяха – по единия и другия път.
 Хората в лагера имаха своите тревоги – чакаха пратки и писма от дома, крадяха за приятелите и любовниците си, интригантстваша с други хора. Нощите следваха дните, дъждът следваше сушата.
 В края на лятото престанаха да пристигат влакове. Все по-малко хора вървяха към крематориума. Хората от лагера в началото усещаха известна празнина. След това привикнаха. Все пак настъпиха други важни събития – руската офанзива, въстанието и опожаряването на Варшава, транспортите от лагера, които всекидневно заминаваха на запад, към неизвестното, към нови болести и смърт, бунтът в крематориумите и бягството на *зондеркомандо*, приключило с разстрела на безгълците.
 След това местеха човек от лагер в лагер, без лъжица, без купа, без парцал за тяло.
 Човешката памет съхранява само образи. И днес, когато мисля за последното лято в Освиенцим, виждам безкрайната шарена тълпа хора, които тържествено се отправяха по единия и по другия път, жената, която стои с наведена глава над пламтящия ров, рижавото момиче на фона на тъмната вътрешност на блока, което крещи нетърпеливо към мен:
 – Дали човек ще бъде наказан? Но по човешки, нормално! И още виждам пред себе си еврейна с развалени зъби, как идва всяка вечер при моето легло и като повдига глава, неизменно пита:
 – Получи ли пратка днес? Ще ми продадеш ли яйца за Мирка? Ще платя с марки. Тя толкова обича яйца...

Превод от полски: КРИСТИЯН ЯНЕВ

⁹ *Oberscharführer* (нем.) – военно звание в СС и СА; бел. прев.

⁶ От *Zulage* (нем.) – надбавка; бел. прев.

⁷ *Sztubowy* – от *Stubenälteste* (нем.); бел. прев.

⁸ *Ja* (нем.) – да; бел. прев.

Двойра Жельона*

Зофия Налковска

Една дребна женица с черна препаска на окомото стоеше при касата. Нейният също дребен на ръст и малко странен дугар с черни мустачки поиска очила за нея.

– Тя няколко години не е носила очила – каза той важно и благоразположено.

– Защо?

– Защото е била в лагер.

Що се отнася до окомото, оказа се, че не е каквото трябва. Твърде голямо е и не иска да се намести. А за очилата трябва да се дойде още веднъж, в другиден.

– Искате ли да поговорим? Може да влезем тук наблизко, в сладкарницата.

Учуди се. Не можеше да дойде в сладкарницата. Била заета. Трябвало да се връща в жилището, защото е заключено, а ключът е в нея. В жилището, където от два дни е намерила работа.

Вървим заедно по широката улица в квартал „Прага“ и през тъмна порта достигахме до двора на голяма бедна постройка с мръсни почернели стени и олющена мазилка.

Дълбоко навътре в ъгъла, зад врата с остаряла кафява боя се отваря мрачно антре.

– На третия етаж е.

Неспирна редица дървени стълби се губи нагоре в тъмнината. Трябва да се държиш за перилата, да проверяваш внимателно с крак къде липсват дъски, за да не паднеш. Едва на първия етаж непрестанният им ход спира. Равна площадка води обратно към мястото, където започва ново стълбище над вече изкаченото и отново с едно дълбоко поемане на въздух се стига до втория етаж.

Преди качването на третото стълбище заставаме за миг до прозореца. Гледаме големия, порутен, тъмен и мръсен двор.

– С какво се занимавате?

– Чистя и се грижа за жилището. Защото в това жилище ще има еврейска амбулатория.

– Значи намерихте свои хора? Имате ли кой да се грижи за вас? Имате ли приятели?

– Сама съм – отговаря тя бързо. – Сама съм – повтаря още веднъж.

– Но ето, този господин, който си тръгна, Ви купуваше очила. И око.

Тя с усилие отговаря на това.

– Да, ще ми купят око. Дори искат да ми поправят зъбите. – Поколебава се и признава с усилие: – Но това не е семейство.

Преминуваме последното стълбище и отново се връщаме на равната площадка, заобиколена с дървени перила. На мястото, където на предишните етажи има прозорци, на третия етаж се отварят разклатени, трудно подвижни остъклени врати. Отвеждат към дървено балконче с перила, прикрепено към зида и скърцащо над празното пространство.

Спираме при третите поредни врати, затворени като капаци на прозорци.

– Тук е – казва тя.

Изважда ключ и отваря огромния катинар. Отваря се врата на широко празно жилище. Една празна и мрачна стая, с измит под, втора, също почистена, с ниско легло до стената. В третата маса до стената, един и още един стол.

– О, тук можем да разговаряме. Седнете, моля.

Сядаме една срещу друга от двете страни на ъгъла на масата.

– Те са добри. Но това не е семейство – повтаря. – Не остана никой. Мъжът ми беше убит през четиресет и трета на гара Малашевиче, на осем километра от Брест-Литовск. В лагера. Бяха убити хиляди, защото убиваха всеки десети, убиваха през няколко дни. Не, сама не съм виждала това, но съм слушала. Защото аз не бях там, бях в Мендзижец. Но знам едно, че през четиресет и втора мъжът ми все още беше жив. Защото тогава немски летец взе писмо до мъжа ми и имаше отговор на това писмо, че той ме поздравява. А по-късно разбрах, че е убит.

Тя стана и пусна да влязат хората, които дойдоха да поправят мивката в кухнята.

– На трийсет и пет години съм, само че изглеждам така... Нямам зъби, нямам око.

Омъжила се на двайсет и три. Живеели във Варшава, на улица „Ставки“. Тя работела във фабриката, правела на машина вълнени ръкавици, той бил обушар. Първо той също работел във фабриката, по-късно правел обувки вкъщи. Но им било доста тежко. Нямали деца.

– Мъжът ми беше по фамилия Райшер, но аз съм Жельона. Нямах документи и ме записаха по фамилията на баща ми. Записали се и след миг добаби:

– А името ми е Двойра.

Женски обувки в Концентрационния лагер Аушвиц-Биркенау (1945). Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

През трийсет и девета бомби разрушили дома им на „Ставки“. Изгубили всичко – вещи, дрехи. Пренесли се в Янув Подляски.

Въздъхна.

– Там вече носехме жълтата звезда, с шест лъча, палестински знак. Едва по-късно носехме ленти на ръката. И двамата.

През октомври четиресет и втора мъжът и вече го нямамо, защото работел в лагера Малашевиче. Тогава изселили целия град Янув Подляски в Мендзижец. Това бил *Югеницат*¹, там били всички евреи от Люблинското войводство. На всеки две седмици депортирали хора в Трелинка с влак. Останалите били затворени в гето. Други загивали, а тя – не.

– Когато имаше акция, винаги се скривах. Седях на тавана. Разтвори пръстите на двете си ръце и закри лицето си. Погледна за миг с едното си око през пролуките между пръстите си.

– Това значи ли, че закривахте лицето си с ръце?

Усмихна се.

– Не е това. Аз само Ви показвам, че винаги така се криех. Седяла на тавана и си мислела: „Сега съм жива, но не знам какво ще стане след час“. Други загивали, а тя – не.

– Веднъж се крих по време на акция цели четири седмици. Без храна.

Това също трябваше да се разбира в известен смисъл метафорично, както разперените пръсти на ръцете.

– Но си взех няколко главички лук и имах грис, това ярях.

Не, не сварен, къде ти! Нямахме и вода. Имах и малко мляно кафе, ръжено, също го ядях сурово. Нищо не ме болеше. Мислех си: „Ще умра“. Толкова бях отслабнала. Бях съвсем сама в света.

Веднъж чух шум от улицата. Беше през декември четиресет и втора. Чух, че има движение на улицата, това означаваше, че постовете не са на стража. Затова излязох. След акция отново можеше да се ходи между телените оради. Разбира се, имаше я още и еврейската община. Даваха по малко хляб.

Но целият ни живот загуби значение...

Имах няколко блузки, продадох ги, за да си купя хляб за утре, за в другиден.

Загубих окомото си на първи януари четиресет и трета.

Германците имаха такава забавление. Новогодишно.

Застреляха шестдесет и пет души. От нашата сграда останах само аз, още бях жива. Стреляха на улицата, на снега, в шест сутринта. Влизаха в жилищата. Искане да избягам, изскочих през прозореца. Мислех, че съм се пребила. И получих изстрел в окомото.

Когато стреляха по мен, чувствах „А може би още съм жива...“.

Тя сниши глас, говореше поверително:

– Ще Ви кажа честно: исках да живея. Не знам, нямах мъж, нямах семейство, нямах никого, а исках да живея. Нямах око, бях гладна, беше ми студено. И исках да живея. Защо? Ще Ви кажа: за да разкажа всичко така, както го казвам сега на Вас. Нека целият свят знае какво правехте ме. Мислех, че само аз ще остана жива, че няма да има нито един еврейин по света.

Взеха ме в болницата. Не чувствах нищо в окомото си, повече ме боляха кръстът и краката. От счупването. Казвах: „Дайте ми нож“. Защото исках да сложа край на живота си. Не можех повече да живея. Нямах око, нямах нищо. Цялото ми око изтече. Имах рана и на ухото си. Трябваше да ми правят рентген. Но счупеното само зарасна.

Когато отведоха нас останалите, вече не се криех. Сама отидох с нашите в Майданек.

Нямах пари, нямах ядене, нямах око. Евреите ги нямаше... Какво да правя сама на този таван? Нямах вече и парченце хляб. Щом трябваше да умра, то предпочитвах да е с тях, а не сама.

И тръгнах към Майданек. Там даваха само 400 грама хляб. И малко супа в дванайсет.

* На идиш означава „лчела“. Фамилията Жельона на полски значи „зелена“; бел. прев.

¹ *Judenstadt* (нем.) – еврейски град; бел. прев.

Дали си помагахме един на друг? Да, знам. Малко си помагахме. Но не много. Ах, знаете, всеки си има своите проблеми, какво може да направи? На всеки два дни имаше селекция, подборка. Какво можехме да направим? Дали са ме били? Да, биха ме. Веднъж в Майданек, есесовката Бригада, тя ме би веднъж. С какво? Имаше тояга. Удари ме по главата. А за какво?

Смее се с горчивина.

– Защото така искаше, нищо повече. Всички тогава бяха бити. Защото една *капова флорабтарина*², каза, че някоя от нас прави *гешефт*. Че нещо купува. И заради тази някоя всички бяха бити. Но дали е правила *гешефт*? Не знам.

Беше невъзможно да се избяга. Хванаха я и я обесиха. Имаше там един стълб с кука... Бяхме десет хиляди на плаца и всички трябваше да видим това. Но тя беше спокойна, много спокойна. Есесовецът я попита иска ли нещо преди смъртта. А тя отговори: „Нищо, нищо, само по-бързо го прави“. Беше на двайсет години. Една такава нежна.

Имаше също и двама братя. Те по-късно сами се обесиха. Тя стана, за да изпрати двама работници в жилището, които вече бяха свършили работата си. Но веднага се върна и седна на мястото си.

– Веднъж дойде един есесовец от Скаржиско-Каменна, шефът Инфинг. Каза: „Който иска да работи, да отиде на работа“. Можех да работя и отидох. Това беше фабрика за амуниции.

Там не ме биха нито веднъж. Но и там също имаше селекция, ако някой вече веднъж е бил в болницата, убиваха го. Който беше освобождаван от работа, макар и за няколко дни, убиваха го.

Аз имах едно око и върху него се появи „ечемик“, беше като язва. Затова бях сляпа. Но работех, не пропусках и ден, по дванайсет часа. Една седмица генем, една нощем. И виждате ли, не отидох на лекар, не получих болничен. Страхувах се. Защото това значеше смърт. Мислех, че може да преживея, а може и...

Усмихна се плахо и засрамено.

– Вижда се, отново исках да живея.

Припомни си още нещо.

– Сега ще ви кажа за зъбите. Когато дойдох в Скаржиско-Каменна, там даваха само по малко супа. Бях страшно гладна.

Ядене можеше да се купи от работниците, които идваха да работят от града. Понякога сами даваха по нещо, но по-често трябваше да си купиш. А аз нямах пари. И сама извадих златните си зъби.

Дали с възенце? Не. По няколко дни ги клатех. Ако добре разклатех зъба, по-лесно беше да го измъкна. Сам излизаше.. За един зъб получих осемдесет или осемдесет и пет злоти. И си купих госта хляб.

Тринайсет месеца правех така в Скаржиско. Когато приближиха руснаците, германците прехвърлиха цялата фабрика в Ченстохова. И там работехме същото. На седмнайсети януари дойдоха Съветите. Есесовците избягаха на шестнайсети. В Ченстохова имаше петнайсет хиляди евреи. Останаха пет хиляди, другите избвзоиха с влакове в Германия. Нищо не можеше да се направи. Имаше едни такива списъци. Майсторът записваше и вземаха хората според записа.

Майсторите ни пазеха. Ако Съветите се бяха забавили още няколко часа, нямаше да ни има. Бяхме вече наредени на улицата. Но дойдоха Съветите и майсторите „избягаха“.

Дали се радвахме, когато дойдоха? Да, много се радвахме. Защото не бяхме вече зад телта, защото бяхме свободни. Поздравявахме ги, но нито крещяхме, нито нищо...

Въздъхна.

– Нямахме сили...

Превод от полски: МАРГРЕТА ГРИГОРОВА

² „Капо“ – затворничка, надзирател на другите затворнички, „флорабтарина“ – затворничка, контролираща другите затворнички; бел. прев.

Човекът е силен

Зофия Налковска

Дворецът, който вече не съществува, се издигал на самия край на възвишението, над гладката пролетна шир, която достигала хоризонта, равномерно поделена на равни зелени площи.

Дворецът „се разтърси“, казваше Михал П.¹ Бил взривен по същото време, когато в прочутата близка Жуховска гора² пламнали четирите крематориума.

Бил използван за декорация, за красива архитектурна порта, през която се минавало от живота към смъртта. Изпълнявал ролята на метафора в този обред, който дълго време бил извършван с неизменна всекидневна церемония. Хората, изтощени от пътя, още живи, още на себе си, облечени в собствени си пътнически дрехи, преминавали през една и после през втора порта и достигали до вътрешния двор на резиденцията. Отваряли се задните врати на камиона, пътниците, помагачи си един на друг, слизали групово по стъпалата и все още можели да си мислят, че (според надписа над входа) влизат в помещението за къпане. След известно време, преминавайки през вътрешността на сградата, те се появявали от другата страна на двора само по бельо, а някои от тях и с парче сапун и хавлиена кърпа в ръка. Принуждавани да побързат, те се прибеждали под ударите на прикладите и безредно притичвали по мостчето, отвеждащо право в разтворената паст на паркирания със задната си част към двора газав камион, голям колкото вагон за превозване на мебели.

Вратите с трясък се затваряли херметично. Едва тогава хората в мазетата на замъка, за които била определена друга съдба, можели да чуят силния вик на ужаса. Затворените в капана можели за помощ, удряли с юмруци по стените на колата. След няколко минути, когато виковете утихвали, машината потегляла. В съответното време пристигала нова на нейното място.

Двореца вече го няма. И тези хора вече ги няма. На края на възвишението е останал квадрат, в който разнообразна растителност пропълзява с листа и стъбла между парчетата развалини в очертанията на някогашните стени. Останала е и урвата към простирания се долу видим свят – далечните зелени полета, майските дървета над ливадите, сливащите се в далечината сини ивици на горите.

През деня на мястото на някогашните градини се събра групичка хора. Всеки можеше да каже какво е ставало тук. Около двореца била издигната дървена ограда, висока близо три метра. Не можело много да се види. Но можело да се чуе как влачели нещо, как грънчали вериги. Посред мразовития студ изкарвали навън евреите по риза. Пред двореца постоянно бръмчали големи коли и забивали към Жуховската гора. Човешките виковете също можели да се чуят.

– Аз живеях в Угай, работех при германците.

Така казва Михал П., млад и едър еврей с атлетично телосложение, но с малка глава. Говори тихо, спокойно, но някак тържествено, все едно че рецитира свещен текст. – Отведох към колата моя баща и моята майка. По-късно отведох сестра си и петте ѝ деца, и брат ми с жена му и трите им деца. Исках да тръгна с родителите ми, но не ми позволиха.

Имали причина.

– Тогава работех при събарянето на стар сеновал по поръчение на Еврейския комитет в Угай, затова не бях в списъка, когато депортираха евреите от Коло.

Някои се страхуваха. Тогава Шюда, военен жандарм от полските фолксдойче³, им каза: „Не се плашете, ще ви отведат на гарата при село Барлоги и оттам ще бъдете откарани на работа“. Затова не се бояха. Някои дори сами искаха да заминат.

Депортираха евреите от Коло пет дни. Накрая отведоха и болните евреи, но заповядаха на шофьора да кара бавно и внимателно.

В началото на януари 1942 г. отведоха и мен заедно с четирдесет други евреи в Угай, до поста на жандармерията. На следващия ден гойде камион от Избица и в този камион имаше петнадесет евреи от Избица.

Натовариха ни при тях и ни откараха в Хелмно. Всички в този камион бяха физически силни хора, способни на най-тежка работа.

С красноречив жест на ръката си той посочи мястото, където през листата все още се виждаха руините.

– Там все още го имаше двореца. Бях любовник как изглежда. Но не ни дадоха да видим. Когато камионът влезе във втория двор, отместих брезентовото покривало и видях на земята парцали от човешки грехи. Тогава разбрах какво става.

От камиона ни откараха в мазетата. Подбутвах ни с

прикладите. На стената някой беше написал на еврейски: „Всеки, който идва тук, умира“.

На следващия ден ме повикаха горе, за да изнеса грехите, заедно с другите. На пода на голяма стая бяха разхвърляни разни мъжки и женски грехи, папта и обувки. Всичко това трябваше да се отнесе в друга стая. А там имаше много такива неща... Обувките подреждахме в отделен куп. В първата стая, където евреите се събличаха, имаше две запалени печки. Беше топло, така че лесно да поускат да се съблекат.

Прозорците в мазетата ни бяха заковани с дъски. Но ако се повдигнемме взаимно, то през пролуките можехме да видим нещо.

Германците изкарваха хората през двора само по бельо, а те не искаха да излязат на студа без грехи. Когато видяха какво става, започнаха да се дърпат назад. Тогава германците ги биеха и ги тикаха към колата.

Тези, които идваха в мазето след нощна работа, казваха, че закопават в гората задушени хора. Тогава помолих да отида на работа в гората. Мислех, че от гората мога да избягам.

Взеха ни около тридесетина човека в камиона, отведоха ни в Жуховската гора, дадоха ни лопати и кирки. В осем сутринта пристигна първият камион от Хелмно. На тези,

Михал (Мордехай) Подхлебник по време на огледа на Комисията по разследване на хитлеристките престъпления в Жуховската гора (взето от Wikimedia commons, public domain)

които копаеха рововете, се забраняваше да се обръщат към камиона и да гледат. Но аз видях. Щом отвориха вратите, германците отскочиха встрани. Отвътре излезе тъмен дим. От мястото, където стояхме, не усетихме никакъв мирис.

После в колата влязоха трима евреи и те изхвърляха труповете на земята. Труповете лежах един върху друг и изпъваха камиона почти до половината. Някои от тях бяха прегърнати. Германците застрелваха в тила тези, които бяха още живи. След изхвърлянето на труповете, камионът се връщаше в Хелмно.

После двама евреи подаваха труповете на двама украинци, цивилно облечени. Те изтръбаха с клещи златните им зъби, сваляха торбичките с пари от вратовете им, часовниците от ръцете им, венчалните халки от пръстите им. Претърсваха труповете старателно, беше отвратително. До този момент трима вършеха тази работа. Но точно в този ден единият от украинците бил бутнат по време на товаренето в газавия автомобил заедно с евреите. Той крещял, но и другите крещели, така че германците не реагирали. И така, той се задушил заедно с евреите, които трябвало да претърсва.

Когато колата стигна до гората, разпознаха този украинец и много искаха да го спасят. Правеха му изкуствено дишане, но и то не помогна.

Германците не претърсваха сами труповете, но винаги добре гледаха украинците в ръцете при тази работа. И всичко, което те намереха, германците слагаха в отделни куфари.

Бельото не заповядаха да бъде свалено от труповете. След претърсването на труповете ги нареждахме в

ривовете, като ги редувахме така, че главата на единия да е при краката на следващия, нагъсто, за да се поберат повече. Всичките бяха обрънати с лицето надолу. Ровът се разширяваше нагоре, така че най-отгоре се помещава един до друг около тридесетина трупа. В дълбок три-четири метра ров се сместваха около хиляда.

Тринайсет пъти дневно до гората пристигаше транспорт със задушени, в една кола те бяха около деветдесет.

Евреите очистваха пода на автомобила, ако намереха нещо златно, също го слагаха в куфарите. Сапуните и кърпите се връщаха обратно в Хелмно.

От самото начало наговарях другите да избягат. Но хората бяха смазани. Нашата работа траеше по цял ден, докато се стъмни. Биеха ни, за да я вършим по-бързо. Ако някой работеше бавно, заповядаха му да легне по лице върху труповете и го застрелваха в тила.

Жандармите, когото ни пазаха по време на службата, бяха презви. Винаги бяха едни и същи. Не разговаряха с нас. От време на време някой ни подхвърляше в рова кутия цигари. Веднъж в Жуховската гора гойдоха трима непознати германци. Разговаряха с офицерите от СС, оглеждаха заедно труповете, смееха се и си тръгнаха.

Прекарах в работа десет дни. Тогава гората не беше още заградена, нямаше и пещи за изгаряне на труповете. Докато бях там, задушиха евреи от Угай, евреи от Избица, в петък доведоха цигани от Лодз, в събота евреи от Лодзкото гето. Когато докараха евреите от Лодз, германците направиха селекция помежду ни – двайсет по-слаби бяха изпратени в газа, а на тяхно място взеха нови, силни евреи от Лодз. Първият ден тези лодзки евреи бяха затворени в друг мазе и пиха през стената дали лагерът е добър, дали дават много хляб. Когато разбраха какво става тук, се изплашиха и казаха: „А ние сами се записахме за тази работа...“. Замълча за миг, претегляше нещо в себе си. Едрото му костеливо тяло се огъна от вътрешна преумора. След като помисли, каза:

– Един ден, това беше вторник, от третия автомобил, който в този ден пристигна от Хелмно, изхвърляха на земята труповете на моята жена и моите деца, момчето ми беше на седем години, а момичето – на четири. Тогава легнах върху трупа на жена ми и помолих да ме застрелят.

Не искаха да ме застрелят. Германецът каза: „Човекът е силен, още може да поработи добре“. И ме би с тояга, докато не станах.

Същата вечер в мазето се обесиха двама евреи. Исках и аз да се обеса, но ме отказа един набожен човек.

Тогава се уговорих с един от нашите да избягаме по пътя. Но точно този път той отпътува с друга кола. Затова си казах, че ще избягам сам.

Когато влязох в гората, помолих конвоя да ми даде цигара. Даде ми. Отдръпнах се, а други също го заобиколиха да молят за цигари. Разрязах с нож брезента до шофьора и скочих от колата.

Стрелях по мен, но не ме улучиха. Не ме улучи и украинецът на колело, който стреля по мен в гората. Избягах.

Скрих се в един сеновал в селото, зарових се дълбоко в сеното. На сутринта чух как при стената селяните говореха, че германците са в селото и търсят избягал евреин. След два дни, без нищо да съм хапнал, се измъкнах от сеновала. По пътя се отбих при един селянин... Не знам как се казва, но той ме нахрани, даде ми каскет, обръсна ме, да заприличам на човек. След него тръгнах към Грабув и там срещнах онзи евреин, с когото се уговорях. Той беше избягал на същия ден от втората кола.

Преги да си тръгнем, бяхме в Жуховската гора, където бе работил някога Михал П. при копаенето на огромните гробове и където бе разпознал труповете на задушната си жена и деца.

Върху просторна поляна, заобиколена от ниски, тъмни гъсто растящи борове, лежах ивици слаба, ниска трева. Нямаше в нея стръкчета калуна, трънкосливки и сини боровинки. Едно място беше разкопано и в сипкавия, мръсен пясък се виждаше част от човешко стъпало. На вътре в гората, където тя беше по-висока, ни показваха мястото на изгорените крематориуми.

Две жени от околността вървяха след нас в гората. След като се запознахме, те попитаха дали Комисията не би могла да ускори екзумацията. Те бяха майката и гъщерята на човек, разстрелян тук в самото начало на основаването на лагера. Знаеха къде е гробът му.

Някой показваше намерено парченце от кибритена кутийка с гръцки надпис, друг – изтрита от дъжда хартийка с чуждестранни названия на аптеки. Някой намери на мястото на някогашния крематориум две малки човешки костици.

Пребод от полски: МАРГРЕТА ГРИГОРОВА

¹ Реален събеседник на Налковска – става въпрос за Михал (Мордехай) Подхлебник; бел. прев.

² Жуховската или Хелминската гора – гора близо до общината Домбя и Коло, отначало място за разстрел на заложници, а после и място на крематориуми и масови гробове; бел. прев.

³ Название за етнически германец до 1945 г.; бел. прев.

Възрастните и децата в Освиенцим

Зофия Налковска

Ако обгърнем с мисъл огромните размери на насилствена смърт, която извън полето на военните действия намира място на територията на Полша, то освен ужаса, най-силното чувство, което изпитваме, е изумлението. Задушени и изгорени са необозрими човешки маси в режим на най-старателно премислена, точна и усъвършенствана организация. Не са пренебрегвани и всякакви производни, аматьорски, съобразени с индивидуалния вкус, предпочитания.

Не десетки хиляди, не стотици хиляди, а милиони човешки животи стават суровина и стока в полските лагери на смъртта¹. Освен добре познатите Майданек, Освиенцим, Бжежинка, Трелбинка, един след друг откриваме нови, по-малко известни. Скрити сред горите и зелените възвишения, често отдалечени от железопътните линии, те позволяват развиването на все по-опростени и икономични системи. Така например са разкрити цели рудници мъртвци, погребани в Тушинек или Вьончин край Лодз. Достатъчен е само един стар дворец в Хелмно, разположен на възвишение, с чудесна гледка към пейзажа на разлюлените треви и жита, един напълно разрушен хамбар, един идеално заграден парцел млада борова гора, за да бъде постигнат почти милионен брой жертви. Достатъчна е малката червена тухлена сграда до Института по анатомия във Вжешч край Лодз, за да може от избитите хора да бъде стопена мазнина за сапун, а кожата им да бъде изгъбена и преработена в пергамент.

На еврейците, арестувани в Италия, Холандия, Норвегия и Чехословакия, германците обещаваха отлични условия за работа в лагери в Полша, на учение – позиции в научно-изследователски институти. На известна група евреи предложили богати индустриален град Лодз. При това им препоръчвали да вземат само най-ценните си вещи. Когато транспортът със затворниците пристигнал на предназначено място, хората слизали от едната страна на коловоза, а техните куфари били хвърляни на срещуположната страна.

Освен това в блоковете за живеене им заповядвали да се съблекат голи, преди да влязат в банята и да оставят грехите си сгънати старателно. Когато излизали оттам, никой не намирал своите грехи. Едни от тях наблъсквали голи в газовата камера, други – в херметични камиони, в които по време на пътуването към крематориума се задушавали с изгорели газове. Трети получавали в замяна дрпки, с които били отвеждани на работа.

Както и в други лагери, в Освиенцим се трупали цели складове вълнени грехи, обувки, ценности, предмети за лично ползване. Натоварените с тази стока влакове замнавали за Райха. Извадените от пръстени брияни били превозвани в бутилки с коркови тапи. По вагоните пътували цели сандъци с очила, часовници, пудриери, четки за зъби – всичко имало своята стойност. Използвали изгорените кости за тор, мазнината – за сапун, кожата – за кожени изделия, косите – за матраци. Това бил само страничният продукт на гигантското гържовно предприятие, което за няколко години донесло неизброими доходи.

Тези постояни дивиденди извирали от човешките мъки и човешкия ужас, а също и от човешкото падение и престъпление. Те били основно икономическо правило на цялото това лагерно предприятие. Идеологическият постулат за унищожение на расите и народите служел на тази цел и бил нейно оправдание.

От затворниците, които се връщат сега в Полша от немските лагери, от Дахау и Ораниенбург, научаваме нови детайли, които допълват знанията ни за фактическото състояние на нещата. Оказва се, че в Райха цели армии специалисти се занимавали с разшиването на грехите и обувките, превозвани от полските лагери до Централата. В подлатата на грехите, в подметките и токчетата на обувките, те намирали множество скрити златни монети. Неслучайно след смъртта на Химлер в неговото седалище в Берхтесгаден² са намерени стотици хиляди лири стерлинги във валута на двадесет и шест държави.

Когато се запознаваме с необикновеното явление „Освиенцим“ (както въз основа на материала на свидетелските показания, така и чрез огледа на очевидеца на мястото на грамата) – поразява фактът

на целенасоченото приложение на системата и устройството на този лагер за изпълнението на една двойна задача: политическа и икономическа, или още може да се каже – идеална и практическа.

Политическата задача се състояла в освобождаването на терените от техните жители, за да могат да бъдат еднорично завладени заедно с тяхното природно и културно богатство. Икономическата задача била не само това да не води до загуби и да не струва нищо, но и обратното: да стане източник на печалба: първо във вид на извършвана от затворниците работа във фабриките на военната индустрия, второ, в натура, т.е. заграбеното имущество на мъртвите.

Така измисленото и реализирано предприятие било дело на хора. Те били неговите извършители и неговите жертви. Хора на хората подготвили тази събда.

Какви били тези хора? Пред Комисията по разследване на немските престъпления застана редица бивши затворници на лагера, оцелели въпреки загубата на всяка надежда. Сред тях имаше хора на науката, политици, лекари, професори, които бяха гордост за народите си.

Всеки беше единствен оцелял от най-близките си, всеки научаваше за смъртта на своите родители, жена или деца. Бяха оцелели, без да разчитат на това.

Доктор Мансфелд³, професор от университета в Будапеща, каза: „Оцелях само защото нито за миг не вярвах в оцеляването. Ако се бях поддал на илюзията, нямаше да имам това морално спокойствие, което ме съхрани жив“.

Задачата на тези хора в лагера е била да помагат на другите дори тогава, когато те самите всеки ден са били на косъм от смъртта, когато наред с другите са претърпявали всякакви видове мъчения. Като лекари са били нужни на германците в лагера, което им е давало известна възможност за спасяване техните жертви. Така например доктор Грабчински⁴ от Краков, който отговарял за блок 22⁵, място на убийства и страх за болните, откарани там, за „да бъдат довършени“, го преобразил в истинска болница. Не само се грижел като лекар, не само успявал да издейства за тях лекарства и превързочни материали, но и с хитрост защитавал тежко болните от убиване с газ, спасявал живота им, твърдейки, че след пет дни щели да бъдат здрави.

Но и тези, които със собствените си ръце изпълнявали този прецизен план за избиване и грабеж, също били хора. Хора били и тези, които разширявали рамките на заповедите, които избивали извън нормите, любителски. От великолепните като пластика признания на посланика Майер, който прекарал дванайсет години от живота си в лагерите, получаваме представа как са изглеждали убийците от Освиенцим.

Най-големият престъпник в лагера бил Аугуст Глас – мускулест и набит, той всекидневно прекосявал блоковете с лалеца се стъпка на атлет. Набелязаните жертви удрял в бърбеците по такъв начин, че не оставял следи, а смъртта им настъпвала след три дни. Друг слагал стъпалото си върху гърлото на човека и смазвал гръбкяна му с тежестта си.

Трети потапял главата на затворника в кофа, докато нещастникът се задуши.

Един от най-крвожадните старши по блок, професионален престъпник, бил доста взискателен по време на проверка и ако грехите или обувките не били почистени както трябва, удрял по главата с бич, завършващ с олово, толкова точно, че убивал на място. Много държал да има по петнайсет убити на ден. Друг пък, висок два метра, с дълъг нос, издължено лице и тесни очи, с подскачаща адамова ябълка, с дълги ръце, всеки ден с тези ръце удушавал преди закуска по няколко затворници, които подбирал от различни блокове по време на сутрешната си разходка.

Несъмнено това били хора, които можели, но не били дължни да правят това. Предварително обаче било направено всичко възможно, за да бъдат извадени на бял свят и задействани онези сили, които дремят в подсъзнанието на човека и които, ако не са били събудени, е можело никога да не вземат връх.

³ Геза Мансфелд (1882–1950) – унгарски лекар, затворник в Аушвиц; *бел. прев.*

⁴ Ян Грабчински — полски лекар, арестуван в Сандомир през 1942 г. за това, че помага на партизаните, затворник в Аушвиц; *бел. прев.*

⁵ Според други източници блок 21; *бел. прев.*

Комисия по разследване на хитлеристките престъпления в Освиенцим. Източник: Biblioteka Narodowa (взето от Polona.pl, public domain)

Необикновено старателната селекция и добре обмислената възпитателна система набавяли този единствен по рода си човешки екип, който изпълнявал докрай предназначенията му роля.

От признанията на посланик Майер знаем, че още в началния стадий партията на Хитлер увеличавала активния си състав, като вербувала подгръжници сред обществената измет. Там имало престъпници, убийци и крадци, суенбори. Нацисткото възпитание полагало особена грижа за вродените им инстинкти. За това свидетелства изданието в Германия специален закон, забраняващ който и да е член на партията да бъде упрекван за личното си минало. За неспазването на тази забрана много хора попадали в затвора.

Според признанията на доктор Фишер, професор по психиатрия в Прага, хитлеристката младеж била обучавана в садистична жестокост на специални, често двугодишни курсове.

Същият професор Фишер, дълги години вещо лице в съда, твърди, че садизмът в ни най-малка степен не намалява отговорността на престъпниците. Това са хора, съзнаващи действията си, които носят пълна отговорност за тях.

Децата в Освиенцим знаели, че ще умрат. За задушаване в камерите били избирани по-малки деца, неподходящи за труд. Селекцията се извършвала по следния начин: децата минавали едно по едно под прът, висящ до височина метър и двайсет сантиметра. Тези, които били по-малки, съзнавали колко е сериозно това и се повдигали на пръсти, за да докоснат с глава пръта и да спасят живота си.

Близо 600 деца, определени за задушаване, били държани затворени, докато се събере количеството за изпълване на камерата. Те също знаели за какво става дума. Тичали в лагера и се опитвали да се крият, но есесовците ги връщали отново в блока. Чувало се отдалеч как плачели и молили за помощ:

– Не искаме в газовите камери! Искаме да живеем! На прозорчето на лекарската стаичка на един от докторите се почукало през нощта. Когато отворил, видял две напълно голи, вдървени от студ момчета. Едното било на дванайсет, другото на четиринайсет години. Успели да избягат от камиона, който приближавал към газовата камера. Лекарят ги скрил при себе си, хранил ги, набавил им грехи. Помолил доверен човек при крематориума да отчете два трупа побече. С постояннен риск за собствения си живот, той криел при себе си момчетата до момента, в който можели отново да се покажат в лагера, без да будят подозрение.

Доктор Епщайн⁶, професор от Прага, когато една топла лятна сутрин минавал по улицата между блоковете в Освиенцим, видял две малки деца, все още живи. Седели на пясъка и местели по него някакви пръчици. Той спрял при тях и ги попитал:

– Какво правите, деца?

Отговорът бил:

– Играем си на палене на евреи.

Пролет-лято 1945 г.

Превод от полски: МАРГРЕТА ГРИГОРОВА

⁶ Бертолд Епщайн (1890–1962) – учен и педиатър, изпратен като лекар в Аушвиц по време на Втората световна война; *бел. прев.*

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: Амелия Личева (гл. ред.)
Пламен Дойнов, Ани Бурова, Камелия Спасова,
Мария Калинова, Емануил А. Видински
РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ: Бойко Пенчев, Галин Туханов, Георги Господинов,
Дария Карапеткова, Йордан Ефтимов, Мирела Иванова, Михаил Неделчев
Печат: „Нюзпринт“

ISSN 1310 – 9561

Адрес: СОФИЯ 1000 ул. „Георги С. Раковски“ 108
Банкова сметка: BG56BPB179401049389602, BIC – BPBVBGSG
„Юробанк България“ АД
Издава Фондация „Литературен вестник“
<https://litvestnik.com/>;
<http://litvestnik.wordpress.com>

ВОДЕЩИ БРОЯ Кристиан Янев, Маргрета Григорова

¹ Имат се предвид немските лагери на смъртта на територията на Полша; *бел. прев.*

² Берхтесгаден – немска община в Бавария, важна нацистка резиденция през периода 1934–1945 г.